

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ, ІСТОРІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ, АРХЕОЛОГІЇ ТА МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ**

**СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ В М. ХЕРСОН ПІД ЧАС ОКУПАЦІЇ (01.03 –
11.11.2022) ТА ЗАПРОВАДЖЕННЯ ОТРИМАНИХ ДАНИХ У ШКІЛЬНИЙ
КУРС ІСТОРІЇ**

Кваліфікаційна робота (проєкт)

на здобуття ступеня вищої освіти “магістр”

Виконала: студентка 2 курсу, 07-241М групи
Спеціальності 014.03
Середня освіта (Історія)
Освітньо-професійної програми
«Середня освіта (історія)»
Деркаченко Віра Олегівна

Керівник к.і.н., доцент Михайленко Г. М.
Рецензент: вчитель історії та
громадянської освіти Стельмах А.К.

Зміст

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ І. НАУКОВА РОЗРОБКА ТЕМИ ОКУПАЦІЇ ХЕРСОНА У 2022 РОЦІ.....	7
1.1 Історіографія питання російсько-української війни та окупації Херсона.....	7
1.2 Усноісторичні свідчення як головне джерело відтворення подій окупації Херсона 2022 р.	14
РОЗДІЛ ІІ. СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ ПІД ЧАС ОКУПАЦІЇ ХЕРСОНА ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ СПОГАДІВ МЕШКАНЦІВ МІСТА.....	18
РОЗДІЛ ІІІ. ОКУПАЦІЯ ХЕРСОНА ЯК СКЛАДОВА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ	45
3.1. Аналіз шкільних програмах та підручників з історії України за одинадцятий клас	45
3.2. Презентація теми "Повномасштабне вторгнення. Окупація Херсона у 2022 р. російськими військами" на уроках історії.....	57
ВИСНОВКИ	63
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	66

ВСТУП

Необхідність наукового осмислення та фіксації подій, пов'язаних із російською окупацією Херсона у 2022 році, зумовлює **актуальність дослідження**. Даний історичний період є важливим для глибшого розуміння трансформаційних процесів, що відбуваються в українському суспільстві у межах новітньої історії. Стратегії виживання, застосовані місцевим населенням репрезентують цінний матеріал для вивчення механізмів опору та адаптації громад в умовах тривалої окупації. Водночас, дослідження сприяє оновленому погляду на стратегічне значення Південного регіону України.

Об'єктом дослідження виступає російсько-українська війна 2022 р.

Предметом дослідження є стратегії виживання в м. Херсоні під час окупації (01.03 – 11.11.2022)

Мета кваліфікаційної роботи полягає в визначенні та аналізі стратегій виживання, що застосовувалися мешканцями Херсона в умовах окупації, а також окрему увагу приділено вивченню можливостей застосування зазначеної теми в шкільному навчально-виховному процесі на уроках історії.

Відповідно до зазначеної мети, постає ряд дослідницьких **завдань**:

- охарактеризувати історіографію питання окупації Херсона у 2022 р.;
- унаочнити життєві виклики та способи їхнього подолання;
- дослідити стратегії виживання херсонців за допомогою інтерв'ю з мешканцями Херсона;
- проаналізувати навчальні програми та підручники з історії України щодо відображення подій російсько-української війни, зокрема з акцентом на особливостях інтерпретації окупації Херсона у шкільному курсі.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Визначення теми кваліфікаційної роботи проводилося відповідно до ініціативної теми кафедри історії, археології та методики викладання

«Окупація та визволення Херсона: Антонівський міст, Бузковий гай, героїзм цивільного спротиву».

Для дослідження даної теми було використано поєднання загальнонаукових і спеціальних історичних **методів**. Зокрема, було застосовано:

- Метод типологізації – для виявлення спільних ознак та структуризації подій і явищ;
- Метод класифікації – для впорядкування емпіричного матеріалу;
- Метод систематизації – для логічного оформлення та представлення зібраних фактів.

Особливу увагу приділено методу усної історії – проведенню та аналізу інтерв'ю з мешканцями м. Херсон, які стали свідками окупаційного періоду.

Хронологічні межі дослідження встановлено відповідно до ключових дат, пов'язаних з окупацією Херсона під час повномасштабної війни росії проти України. Початкова дата – 1 березня 2022 року – позначає час входження російських підрозділів до міста. Кінцева межа – 11 листопада 2022 року – датується визволенням міста українськими збройними силами. У рамках контекстного аналізу увага також приділяється подіям до початку окупації, а саме періоду з 24 до 28 лютого 2022 року.

Географічні межі дослідження обмежуються територією Херсонської територіальної громади.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в комплексному аналізі стратегій виживання цивільного населення в умовах тимчасової окупації м. Херсон, що здійснювався на основі усно-історичних джерел, зібраних безпосередньо у свідків та учасників подій. У роботі запропоновано класифікацію стратегій виживання, що дозволяє глибше зрозуміти механізми взаємодії між владою, громадою та окремими громадянами в екстремальних умовах.

Практичне значення одержаних результатів мають практичну цінність у кількох аспектах. По-перше, вони можуть бути використані в

освітньому процесі – зокрема, при підготовці та проведенні уроків історії України, курсів з громадянської освіти, для формування в учнів критичного мислення, історичної пам'яті. По-друге, зібрані свідчення, описані моделі поведінки та форми громадського спротиву можуть стати основою для створення методичних матеріалів, спрямованих на патріотичне виховання, а також використані під час проведення позакласних заходів. По-третє, результати дослідження можуть бути корисними для подальших міждисциплінарних досліджень, що стосуються адаптації цивільного населення до умов війни та стратегій виживання під час окупаційної ізоляції.

Апробація результатів роботи. Декілька аспектів дослідження були детальніше висвітлені під час написання та усної доповіді на наукових конференціях чотирьох статей. Зокрема, одна зі статей, «Церковно-релігійне життя херсонської-євангелійської церкви «Світло Євангелії» під час окупації (за матеріалами усно-історичних свідчень)», була присвячена аналізу життя та діяльності релігійної громади євангельських-християн баптистів «Світло Євангелії», що дало змогу окреслити виклики, з якими стикалися євангельські церкви під час окупації.

В окремій статті, «Збереження української ідентичності в Херсоні під час окупації (за матеріалами усно-історичних свідчень)», було розглянуто способи збереження української національної ідентичності мешканцями Херсона в умовах російської окупації, проаналізовано форми опору культурному та інформаційному тиску, а також висвітлено значення мови, культури та української символіки у збереженні національної свідомості.

У статті «Фундаментальні трансформації організації життя в період окупації м. Херсона (за матеріалами усно-історичних свідчень)» проаналізовано глибокі зміни в повсякденному житті мешканців міста під час окупації, а також охарактеризовано механізми адаптації та виживання, що простежуються у свідченнях очевидців.

У стаття «Освіта в умовах окупації в м. Херсон (за матеріалами усно-історичних свідчень)» було здійснено дослідження трансформацій, яких

зазнала освітня система в умовах окупації, зокрема проаналізовано загрози, з якими зіштовхнулися освітяни, форми спротиву окупаційному тиску, а також роль освіти у збереженні національної ідентичності.

У межах дослідницької роботи було підготовлено та **опубліковано** низку наукових статей у фахових виданнях, зміст яких доповнює та поглиблює основні положення теми:

1. Деркаченко В.О. «Церковно-релігійне життя херсонської-євангелійської церкви «Світло Євангелії» під час окупації (за матеріалами усно-історичних свідчень)». *Збірка матеріалів всеукраїнської науково-практичної конференції «Херсон 8.10»*. Івано-Франківськ, 11 листопада 2024 р., с. 16-23;
2. Деркаченко В.О. «Збереження української ідентичності в Херсоні під час окупації (за матеріалами усно-історичних свідчень)». *Збірка наукових матеріалів «Студентські історичні зошити»*. Івано-Франківськ, 2025 р. Вип. 17. С. 96-100;
3. Деркаченко В.О. «Фундаментальні трансформації організації життя в період окупації м. Херсона (за матеріалами усно-історичних свідчень)». *Збірка наукових матеріалів VIII науково-практичної конференції молодих вчених, аспірантів та студентів «Актуальні проблеми історії та археології: регіональний та глобальний вимір»*. Івано-Франківськ, 22 травня 2025 р., с. 80-88;
4. Деркаченко В.О. «Освіта в умовах окупації в м. Херсон (за матеріалами усно-історичних свідчень)». *Збірка наукових матеріалів Магістерські студії. Альманах*. Івано-Франківськ: ХДУ, 2025 Вип. 25 (готується до друку).

РОЗДІЛ І

НАУКОВА РОЗРОБКА ТЕМИ ОКУПАЦІЇ ХЕРСОНА У 2022 РОЦІ

1.1 Історіографія питання російсько-української війни та окупації Херсона

Історіографія історії України містить багато нерозкритих та спірних питань, але після того, як Україна у 1991 році здобула незалежність, відбувається поглиблення історичних досліджень, що спонукають дослідників до перегляду та переосмислення багатьох подій української історії. В цьому завданні їм допомагає використання методології усної історії. Зокрема, за допомогою усно-історичних студій розглядаються такі відомі сторінки історії України як: Голодомор 1932-1933 рр., Друга світова війна, період окупації українських земель радянським союзом, кінець ХХ століття, тобто перші роки незалежності України. Прикладом є стаття Кульчицького С. В. «Голодомор 1932-1933 рр.: механізми сталінського терору», в якій автор уперше з'єднав воєдино розрізнені документи, через які можна зрозуміти механізми застосованого проти громадян України терору, та підкріплює свої твердження свідченнями [32].

Логічним є той факт, що новітня історія України (особливо ХХІ ст.) також потрапила до сфери усно-історичних розвідок. Такі події як: Помаранчева революція 2004 р., Революція Гідності, окупація Криму, початок війни з росією 2014 р., описуються із застосуванням усно-історичного методу.

Майже протягом десяти років актуальними тематиками для історичних, і не тільки, досліджень були окупація Криму та війна росії проти України, яка почалася ще у 2014 році, їм присвячено роботи істориків та науковців інших сфер діяльності.

Так, О. В. Курбан опублікував статтю «Інформаційне супроводження російської гібридної агресії в Донбасі (2014-2016)», в якій він як кандидат наук із соціальних комунікацій, зробив аналіз подій російської агресії в

Донбасі з точки зору інформаційної війни в соціальних мережах, тобто розглядає поняття та вплив на людей гібридної війни [33].

У монографії «Росія проти України (1990–2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення», виданій 2017 року, доктор історичних наук Павло Гай-Нижник аналізує міжнародну політику урядів України та її вплив на національну безпеку, детально розбирає історичні та геополітичні причини агресії росії проти України у 2014 р. Автор розглядає політико-теоретичні, геополітичні, культурно-історичні й зовнішньополітичні аспекти анексії Криму та збройного конфлікту на Донбасі [10].

Монографія «Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики», що написана колективом істориків: П. П. Гай-Нижником, Л. Л. Залізняка, І. Й. Краснодемською, Ю. С. Фігурним, О. А. Чирковим, Л. В. Чупрійом, демонструє увазі читача власний погляд дослідників на історичні витоки та паралелі російської агресії проти України. Автори здійснили наукову оцінку сучасних викликів, що постають перед Україною [11].

«Іловайський щоденник» Романа Зіненка – художня, чесна і відверта книжка, яка була написана безпосереднім учасником подій, бійцем батальйону «Дніпро-1», який пройшов «Іловайський котел» від початку до кінця [22].

У книзі «Братня» навала. Війни Росії проти України XII-XXI ст.», автори В. Брехуненко, В. Ковальчук, М. Ковальчук, В. Корнієнко, в науково-популярному форматі розглядають російсько-українські війни (починаючи з давніх часів до сучасної війни) включно з війною, яка розпочалася зі вторгнення російських окупантів в Україну в лютому 2014 р. (автори називають її «Вітчизняною війною України за незалежність»). Важливо, що простою мовою та зрозуміло для загального кола читачів тут простежено коріння цих війн; показано, що війни стали уособленням агресивних планів Московії щодо українських земель і протягом століть визначали головну вісь

стосунків. Війна, яку Україні доводиться вести з 2014 р., розглядається на тлі перегуків між путінською агресією та московськими стратегіями війн проти України XV-XX ст. [3].

У монографії Ю. Офіцинського «Сучасна російсько-українська війна (за матеріалами газети «The New York Times» 2013 – 2017 років)», автор досліджує передумови, причини, привід, рушійні сили, хід подій, наслідки російської агресії в українські регіони Крим і Донбас у лютому 2014 – грудні 2017 рр. (із причинно-наслідковим акцентом на тісно пов'язаний феномен Революції гідності) та її сприйняття міжнародною спільнотою через призму публікацій впливового у світі щоденника «The New York Times» [46].

У статті О. М. Куцької та М. О. Туранського «Роль російських теле- і радіоканалів в інформаційно-пропагандистському забезпеченні окупації Криму», автори дослідили використання росією інформаційно-пропагандистські важелі впливу на населення Кримського півострова. Також науковці наголошують на ключовій ролі інформаційної складової гібридної загрози та розглядають характер деструктивного впливу інформаційної політики РФ на населення півострова. [34].

У статті Запорожець О.Ю. «Російська пропаганда під час окупації Криму», авторка досліджує російську пропаганду під час окупації Криму в березні 2014 р. Метою цієї роботи є визначення рис російської пропаганди під час окупації Криму. Що є важливим, за основу свого дослідження авторка брала повідомлення російських державних телеканалів [21].

В свою чергу, Горюнова Є.О., кандидат історичних наук, провела дослідження на важливу тему: «Трансформація кримської ідентичності в умовах російської окупації півострова (2014–2021 рр.)». Головною метою статті є з'ясувати основні аспекти змін кримської ідентичності опісля російської окупації [16].

Монографія «Анексія Криму Російською Федерацією як злочин агресії проти України : міжнародно-правові аспекти» написана юристом Марусяком О. В. Автор проводить комплексне дослідження кримських подій 2014 року,

які розглядаються через призму злочину агресії РФ проти України, що включав в себе послідовну окупацію та анексію Криму та Севастополя з паралельною імітацією процесу самовизначення населення півострова. Крім того, в монографії проаналізовано правовий статус Криму та Севастополя як до, так і після подій 2014 р. [38].

Історіографія війни на сході України формувалась на основі свідчень учасників АТО/ООС, волонтерських звітів і журналістських матеріалів. В умовах повномасштабної війни джерельна база стала ще різноманітнішою – тепер це й офіційні документи ЗСУ, міжнародні звіти про воєнні злочини, масові інтерв'ю з цивільними, дані з окупованих територій. Це дозволяє дослідникам глибше аналізувати не лише військові події, а й геноцидні практики, культурне знищення та гуманітарну катастрофу.

Так на сторінках «Українського історичного журналу» виділено окремий розділ «Повсякдення російсько-української війни: усна історія», що описує події широкомасштабної війни за допомогою інтерв'ю з українцями про їх особистий досвід війни (наприклад, у другому випуску за 2024 р. розміщено інтерв'ю, яке записав і підготував до друку О. Васянович) [4].

Вже ведуться розвідки щодо повномасштабної війни у різних регіонах України. Зокрема, стаття Савенок Л. А. «Специфіка історичної пам'яті населення Сходу України в часи повномасштабної російської агресії», головним завданням якої є з'ясування рис регіональної історичної пам'яті мешканців сходу України та формулювання коректного методологічного інструментарію щодо трансформації їх національної свідомості в прогресивному напрямі [52].

У монографії «Російсько-українська війна: повернення історії» С. Плохій охарактеризував політико-історичний вимір війни у глобальному та вітчизняному вимірі. Чільне місце приділене перебігу подій на фронті, зокрема у розділі «Понтійська війна» подано опис оборони Херсона в лютому 2022 р. [50].

У монографії «Вторгнення. 2022. Широкомасштабна агресія Росії проти України» В. Головка також наводить аргументований аналіз оборони Херсона у 2022 році [15].

Стаття Дорохіної Т. «Мікроісторія війни: 36 діб окупації с. Тупичів на Чернігівщині» має на меті відтворення на підставі свідчень місцевих мешканців перебігу подій у с. Тупичів Чернігівської обл. під час широкомасштабної російської агресії й тимчасової окупації цього населеного пункту в лютому – квітні 2022 р. саме за допомогою усно-історичних свідчень [20].

Окупація Херсона також уже знаходить відображення в історичних розвідках. З позиції звернення до методології усної історії насамперед хотілося б відзначити роботи таких дослідників: С. Водотика, О. Черемісін, Г. Михайленко, О. Бойков, Н. Кузовова.

Спільна праця дослідників О. Черемісіна та Г. Михайленко «Урбаністичні виміри окупаційної дійсності: херсонський досвід повсякденного портретування» описує та систематизує події «херсонської моделі окупації» як на власних спостереженнях, так і на основі усно-історичних свідчень мешканців Херсона [60].

О. Черемісін у своїй науковій праці «Реконструкція початку повномасштабного вторгнення росії в Україну крізь призму усної історії на прикладі м. Херсон» провів аналіз усно-історичних свідчень зі слів очевидців щодо дослідження і реконструкції готовності/неготовності мешканців до початку військових дій та їхньої поведінки в перші дні наступу російських військ на м. Херсон [59].

Ще одна стаття О. Черемісіна «Висвітлення міського життя під час окупації Херсона в 2022 р. в усно-історичних свідченнях» має на меті охарактеризувати та проаналізувати особливості організації побутових умов життя в окупації під час повномасштабної російської агресії у березні–листопаді 2022 р. на прикладі Херсона [57].

У збірці «Літопис цивільного спротиву Херсона у вимірах повномасштабної агресії росії проти України у 2022 році» Черемісін О. В. презентував усні історії очевидців окупації Херсона у 2022 році. Головною метою книги є задокументувати деталі та події, що не могли потрапити в об'єктиві відеокамер і не збереглися на фотографіях [58].

Г. Михайленко написала статтю «Досвід виїзду з окупованого Херсона крізь призму усної історії», в якій дослідила досвід виїзду мешканців із захопленого російськими військами Херсона та визначити основні мотиви виїзду херсонців з міста протягом різних етапів окупації на основі аналізу усно-історичних матеріалів [39].

Науковець С. Водотика у своїй статті «Свідчення військових як джерело вивчення оборони Херсона 24 лютого – 01 березня 2022 року» залучає усно-історичні свідчення військових, розглядаючи це як джерело для вивчення оборони Херсона у перші дні війни [9].

У ще одній статті «Місто, яке не боялось: Херсон у перші місяці російської окупації», написаній ще в той час як місто було під окупацією, С.Г. Водотика описує три пережиті місяці перебування в окупованому місті. Він влучно та детально зазначає трансформації, що відбулися в місті [8].

У статті «Відчуття, коли твоє місто стало для тебе чужим, напевно, було найгіршим із відчуттів»: спогади (не)звичайного професора про окупацію Херсона» Є. Г. Сінкевич ділиться спогадами про окупацію, порятунок родини від голоду і можливих тортур, пошук нових стратегій виживання та надійних місць схову державних символів України, виїзд з окупованого міста та волонтерську діяльність [54].

Бойков О. Ю. у статті «Чинники формування образу російської окупації у свідомості населення Херсонщини у 2022 р.» аналізує та характеризує фактори, що зумовили формування образу російського агресора на прикладі Херсонщини як соціокультурного і політичного фронтиру початку XXI ст. Він прослідковує розуміння не лише форм та меж

сприйняття російської окупації, але й зміни у сприйнятті цієї цивілізаційної форми розвитку, якою являється зараз росія [2].

Кузовова Н. М. написала статтю «Цивільний спротив у Херсоні та області під час російської окупації в березні – на початку квітня 2022 року», що акцентує увагу на цивільному спротиві населення м. Херсона та Херсонщини в березні – на початку квітня 2022 під час російського повномасштабного вторгнення в Україну. У фокусі її дослідження – мирні мітинги проти російської окупації, що відбулись у Херсоні, Каховці, Новій Каховці, Голій Пристані, Генічеську, Скадовську та інших населених пунктах області. Насамперед, аналізуються передумови проведення мирних акцій як частини цивільного спротиву населення, їх перебіг і значення. У статті також встановлюється хронологія основних мітингів проти окупантів, що відбулись в Херсоні та області [31].

Слід звернути увагу, що дослідження окупації Херсона ведеться не тільки істориками, а й науковцями з інших наукових сфер, наприклад соціологів, географів тощо. Зокрема, доцільно відмітити дослідження Д. Мальчикової та І. Пилипенко, О. Зубченко.

У розвідці Д. Мальчикової та І. Пилипенко «Окупаційний урбіцид: міський досвід і повсякденні практики населення (приклад Херсона, Україна)» автори порушують важливі питання, щодо життя та повсякденних проблем мешканців міста під час окупації [37].

Не менш важливим є дослідження соціолога О. Зубченко «Колабораціонізм на тимчасово окупованих територіях Півдня України: соціологічний аспект», де він проводить соціологічний аналіз проявів колабораціонізму на територіях Запорізької та Херсонської областей провів О. Зубченко. В ході дослідження він дійшов висновків, що серед посібників ворога домінували представники вищих соціальних верств, які входили у структуру державного управління і мали змогу діяти від імені держави [24].

У статті «Формування політичного бренду території засобами масмедіа в умовах російсько-української війни (на прикладі Херсонщини)» С.

Костючков визначив специфіку процесу формування політичного бренду території засобами масмедіа в умовах російсько-української війни на прикладі Херсонщини, конкретно міста Херсона і селища Чорнобаївки [30].

У дослідженні «Українська ідентичність в умовах гібридної війни росії проти України. Херсон» Наталія Петрова та Ірина Рудусь проводять аналіз української ідентичності в умовах гібридної війни росії проти України і їх увага зосереджена на формах проявів ідентичності в місті Херсон. У статті також визначають маркери української ідентичності та простежують їх в умовах війни на прикладі Херсону [49].

Здійснений аналіз показує, що сучасна історіографія України, особливо у дослідженні російсько-української війни та окупації окремих територій, активно розвивається та набуває міждисциплінарного характеру. Свідчення очевидців, учасників спротиву, цивільного населення і військових, а також аналітичні праці дослідників дозволяють створити багатовимірну та цілісну картину подій.

1.2 Усноісторичні свідчення як головне джерело відтворення подій окупації Херсона 2022 р.

Як свідчить аналіз сучасної історіографії, зростаючий інтерес науковців до новітніх подій в історії України зумовив активне залучення міждисциплінарних підходів, зокрема методів соціальних комунікацій, політології, правознавства та культурології. Водночас, серед усього цього спектра джерел дедалі більшого значення набуває усна історія як один із найважливіших інструментів фіксації й інтерпретації індивідуального досвіду сучасників історичних подій. Зібрані спогади очевидців, учасників бойових дій, мешканців окупованих територій дозволяють реконструювати не лише хронологію подій, а й виявити особливості повсякденного життя, соціальних практик, форм спротиву, трансформації ідентичностей та ставлення до війни.

Саме тому логічним кроком у подальшому дослідженні є детальне вивчення джерельної бази, в основі якої – методологія усної історії як один із ключових інструментів глибшого пізнання реалій російсько-української війни та життя в окупації.

Перш за все, слід розглянути саме поняття «усна історія». З 60-х років ХХ століття, коли використання усної історії стало поширенішим і перейшло на новий теоретико-методичний етап, дослідники неодноразово робили спроби дати точне тлумачення базових термінів. На сучасному ж етапі спостерігається велика кількість інтерпретацій цього поняття. Серед українських істориків є декілька підходів до визначення «усної історії».

Перший підхід зосереджує увагу на «усній історії» як на формі трансляції та фіксації інформації, що представлена інтерв'юванням. Тому в цьому випадку «усна історія» розуміється як «біографічне або тематичне інтерв'ю зі свідком-учасником події/подій» [53].

Другий підхід пропонує розглядати усну історію як «сучасний напрям у методології історичних досліджень, який віддає перевагу з усіх методик дослідження саме усному анкетуванню..., польовим дослідженням, народній традиції в поясненні історичного минулого» [55].

Отже, усна історія – це процес ініціативного, цілеспрямованого документування усних вербальних повідомлень учасників та свідків історичних подій шляхом інтерв'ювання та аудіального або аудіовізуального записів розмови [26].

Розглянемо та охарактеризуємо основні етапи інтерв'ювання, їх важливість та особливості.

Перший етап – підготовчий, що включає в себе формулювання важливих аспектів самого дослідження, таких як визначення теми та дослідницьких питань – формувати питання так, щоб респондент міг коректно зрозуміти та розкрити аспекти пережитого. В цей етап також входить підбір респондентів, які будуть відповідати критеріям, а саме мати безпосередній досвід необхідний для розкриття дослідження.

Насамперед за Г.Г. Грінченко, першим обов'язковим етапом є формулювання теми дослідження: «рекомендації з розробки концепції дослідження й обґрунтування необхідності залучення до нього інтерв'ю-спогадів, пропозиції щодо вибору респондентів з урахуванням шляхів їх пошуку, а також вирішення проблеми репрезентативності їх вибірки» [17, с. 6].

Досліднику, насамперед для себе самого, доцільно точно визначити, яку проблему планується вирішити за допомогою усного історичного джерела. Наприклад, для реконструкції ситуації, історичного контексту; для вивчення досвіду людей переживання певних подій; можливо використовувати усно-історичні методи для вивчення історичної пам'яті.

Тому наступним і важливим кроком під час роботи з інтерв'ю стає вибір та пошук респондентів. Свідків, що були безпосередніми учасниками тих чи інших подій та явищ, визначають генеральною сукупністю «мнемонічного співтовариства» [17, с. 8].

Можна виокремити три основні способи пошуку респондентів: приватний, інституційний та архівно-документальний. «Сніговий ком» – це один приватних методів пошуку свідків. Його техніка полягає в залучанні учасників із кола своїх знайомих. Інституційний підхід полягає у встановленні контакту з певними організаціями, установами (наприклад, громадські організації, профспілки, засоби масової інформації, тощо). У свою чергу, архівно-документальний метод застосовується у тих випадках, коли документи з архівів містять згадки про осіб, дотичних до подій, що становлять дослідницький інтерес. Слід мати на увазі, що деякі респонденти, залучені через офіційні канали, можуть бути «професійними свідками» – людьми, які неодноразово розповідали про свій досвід на різних зустрічах, конференціях чи публічних заходах, і тому їхні свідчення більш структуровані та продумані. Водночас «пересічні свідки» часто вперше діляться своїм досвідом, і саме їхні свідчення можуть дати несподіваний ракурс.

Другий, невід'ємний етап у підготовці до інтерв'ювання є технічна підготовка, створення позитивної ситуація інтерв'ю та процес самого проведення розмови. Тут йдеться про технічні моменти, наприклад перевірка справності записуючої техніки, заряджання необхідних приладів, резервне копіювання інформації. «Ситуація інтерв'ю» зосереджує увагу на емоційній атмосфері: створення довіри через неформальні розмови, зняття тиску. Наприклад: можна почати розмову із «чашки чаю», простого знайомства, та опісля цього переходити до спогадів. Під час запису можливо використовувати уточнюючі запитання такі як: «Ви розповідали про..., будь ласка, розкажіть, які події цьому передували».

Третій етап, заключний, включає в себе транскрипцію та публікацію інтерв'ю. Важливо усвідомлювати, що транскрипт інтерв'ю стане головним джерелом в усно-історичному дослідженні, адже він передає не лише зміст сказаного, але й емоційні й інтонаційні особливості мовлення. Проте при перетворенні аудіо в текст виникають труднощі: як передати інтонацію, ритм, паузи, жести тощо. Дослідник має обрати систему позначень і заздалегідь визначити, які особливості мовлення слід зберегти [17, с. 13].

Отже, усна історія виступає потужним інструментом сучасного історичного пізнання, який дозволяє розширити «сухі» факти індивідуальним досвідом очевидців та свідків історичних подій, особливо в умовах сучасної війни. Значення її посилюється ще й завдяки міждисциплінарному підходу та чітко структурованій методології, що охоплює всі етапи проведення інтерв'ю.

РОЗДІЛ II

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ ПІД ЧАС ОКУПАЦІЇ ХЕРСОНА ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ СПОГАДІВ МЕШКАНЦІВ МІСТА

Окупація Херсона стала новою і однією з найбільш болючих подій історії міста та його мешканців у XXI столітті. Це була не лише військова агресія, але й психологічний шок, що змінив життя людей. Протягом більше ніж 8 місяців, херсонці були свідками руйнувань, порушень прав людини та постійного страху за своє життя і майбутнє. Спогади мешканців міста про цей період – це не просто суто факти чи розповіді про події, а глибокі переживання, які переплітаються з болем, надією, боротьбою та вірою на звільнення.

Важливим фактором, що допоможе у подальшому розумінні всіх обставин в яких опинилися українці і, зокрема, херсонці – це настрої людей напередодні війни: як люди ставилися до новин та попереджень про можливість нападу? які мали думки щодо так званих «навчань» російських військових біля кордону України?

Відповіді респондентів дають змогу зробити висновок, що більша частина херсонців не могла ані спрогнозувати, ані уявити майбутні повномасштабні бойові дії. Зі слів опитаних було виділено ряд факторів, що пояснюють таке бачення майбутніх подій, які в першу чергу, дають змогу зрозуміти ментальність самих українців.

Перший фактор полягає миролюбності українського народу. Респонденти зазначаються, що до повномасштабної війни жили звичним для усіх життям: розвивали економіку, культуру, освіту України.

Зокрема, Гараєв Артем, розповідаючи про життя до 24 лютого, зазначає, що життя, яке він вів до повномасштабного вторгнення, цілком його влаштовувало і він будував амбітні плани на майбутнє, розвивав бізнес у рідному місті [58, с. 55].

Слова генерального директора Херсонського обласного академічного музично-драматичного театру ім. М. Куліша, Книги Олександра, свідчать про спрямованість українського населення на розвиток мирної (культурної) сфери життя. Насамперед, Олександр Книга розповідає, що театр мав багато планів та амбітну програму на майбутні дні та тижні перед початком війни. Він згадує, що ще 23 лютого, всього за день до повномасштабного вторгнення, відбулася прем'єра, яка готувалася протягом двох років [58, с. 141].

Другим фактором стала інформаційна необізнаність. Частина населення України не переглядали новини, прогнози іноземних ЗМІ, політичну аналітику.

Історикиня за освітою, Галина Миколаївна Михайленко, пригадуючи події, зізнається, що хоч і добре пам'ятає усі ті спроби росії захопити та утримати українські території, але їй не вірилося, що повномасштабний наступ може початися. Вона визнає, що на той час не відслідковувала події так як було б слід [41].

Вікторія, молода херсонка, пригадуючи початок війни, зізнається, що разом з чоловіком знали про війну на сході України, але не ставилися серйозно щодо прогнозів повномасштабного вторгнення і новини не відслідковували [5].

Третій фактор – надія на краще. Він характеризує групу респондентів, що відслідковували новини і події, але до останнього мали надію, що прогнози не справдяться і війни не буде.

Деркаченко Олег Анатолійович, що працює викладачем у християнському закладі вищої освіти, відповідаючи на питання важливості обізнаності у новинах, зазначає, що, на його думку, просто неможливо було не слідкувати за ними, особливо після подій 2014 року. Він розповідає, що відслідковував події як батько, як священник та людина наукової сфери. Згадуючи свою позицію перед початком війни, він пригадує, що вона співпадала з офіційними заявами про «гру м'язами». Тому до останнього

усім, хто питав його думку про майбутнє, відповідав, що не вірить у повномасштабне вторгнення московитів [19].

Синяков Роман Олегович, вчитель історії та правознавства, згадує, що з листопада 2021 року тема можливого наступу широко висвітлювалась у засобах масової інформації. Пан Роман пригадує, що мав певні передчуття, але в розумі переконував себе, що нападу не буде: побрязкають зброєю та підуть [58, с. 351].

Перші дні повномасштабного вторгнення, 24-25 лютого, змінили пріоритети та плани на майбутнє в цілому для усього населення Херсона. У більшості опитаних 24 лютого викликає спогади, які вони описують у більшості такими словами: «вибухи», «страх», «відсутність продуктів харчування», «бої за Антонівський міст», «обстріли Чорнобаївського аеродрому». Аналіз свідчень респондентів засвідчує, що перший день повномасштабного вторгнення супроводжувався загальним станом тривоги та дезорієнтації. Частина громадян почала евакуацію, взявши лише найнеобхідніші речі та документи; інші – здійснювали закупівлі продуктів та речей першої необхідності. Дехто, не сприймаючи загрозу всерйоз, продовжував повсякденну діяльність, зокрема йшли на роботу чи навчання. Інформація про початок війни надходила з різних джерел: засобів масової інформації (надалі ЗМІ), повідомлень близьких, однак часто першоджерелом ставали вибухи, що лунали поблизу. Такі спогади характерні для більшості респондентів із Херсона.

Один з них – Деркаченко Олег, мешканець передмістя Херсона (поблизу Антонівського мосту) і викладач християнського вищого навчального закладу, пригадує початок вторгнення так: уранці, близько п'ятої години, він готувався до онлайн-заняття, не вмикаючи інтернету і, відповідно, не маючи доступу до новин. Інформація про початок війни надійшла несподівано, а саме, від студентів, які телефонували з уточненнями

щодо занять і ставили питання про воєнні дії та обстріли Борисполя. Саме ці дзвінки стали для нього першим джерелом про вторгнення [19].

За словами Галини Михайленко, про війну вона дізналася із повідомлень у батьківському чаті шкільної групи у вайбері, де з'явилися заклики залишатися вдома. Спочатку вона припустила, що трапилася надзвичайна ситуація в школі. Лише після перегляду новин стало очевидно, що йдеться про початок повномасштабного вторгнення [41].

Олександр Омельчук дізнався про початок війни від старшої дочки. Повідомлення про бойові дії здавалося нереальним, та попри початкову недовіру, все швидко стало очевидним. У його пам'яті виринуло порівняння з 1941 роком [45].

Клімошенко Надія у своїх спогадах про перший день повномасштабної війни зазначає, що перебувала в місті Одеса, де разом із братом гостювала у родичів. Близько шостої години ранку їй зателефонував родич із Херсона з повідомленням про початок бойових дій, попередивши про необхідність терміново виїжджати, якщо вони мають намір повернутися додому. На той момент ця інформація здавалася надто несподіваною та важкою для усвідомлення. Проте ситуація швидко прояснилася після того, як з'ясувалося, що в місті вже чути вибухи. Спроба повернення додому супроводжувалась труднощами логістичного характеру: великі затору на виїзді з Одеси та черги до АЗС. На трасі, що вела до Херсона, переважав зустрічний потік транспорту. Прибуття до рідного міста відбулося лише під вечір того ж дня [29].

Яцута Ірина, молода дівчина, що до війни мешкала на околицях Херсона, так пригадує перший день війни: «Прокинулася я від звуку вибухів. Зараз ми розуміємо, що це були вибухи, а тоді для нас ці звуки були в новинку, невідомі. Я думала може це у когось шина лопнула. Мама одразу сказала, що в новинах писали, що це вибухи і почалася війна. Чесно, я не повірила. Я почала збирати сестру до школи. Батьки поїхали на роботу (хоча швидко повернули додому). Пізніше зателефонувала мати і сказала, що вести

сестру не треба, адже усі уроки відмінено. Після обіду ми почули перші звуки літака-винищувача. А потім почався суцільний жах. Весь вечір та всю ніч лунали потужні вибухи – відбувалися бої за Антонівський міст. Ми з рідними сиділи у підвалі весь цей час» [64].

Жителі передмість Херсона, зокрема Східного району та селища Антонівка, стали одними з перших, хто безпосередньо зіткнувся з бойовими діями. Вони відзначають характерні звуки бойової авіації, вибухи ракет і артилерії, що свідчили про початок широкомасштабного наступу. 25–26 лютого точилися запеклі бої за Антонівський міст, який мав стратегічне значення як важлива транспортна артерія через Дніпро. Російські війська намагалися перейти через міст для подальшого просування в бік Миколаєва та реалізації планів щодо окупації південних територій України. Українські військові формування та загони територіальної оборони чинили спротив, прагнучи не допустити захоплення мосту. Наслідками протистояння стали інтенсивні обстріли, авіаудари, руйнування житлових будинків і пожежі. Респонденти пригадують події з подвійним емоційним забарвленням: страх за життя та водночас надію на утримання міста під українським контролем.

Лучко Юліан у своїх спогадах акцентує увагу на важливості тісної взаємодії підрозділів територіальної оборони (ТРО) з Збройними силами України під час оборони Антонівського мосту. За його словами, на території громади активно розвивалась система ТРО, було сформовано кілька батальйонів: Херсонський, Білозерський, Скадовський, Генічеський і Каховський. Концепція ТРО передбачала її інтеграцію до складу ЗСУ, а основу підрозділів складали колишні військовослужбовці – ветерани ЗСУ. Співпраця з ними була тісною та скоординованою. Значна кількість мешканців громади вступила до лав ТРО. Перші збройні зіткнення відбулися на Антонівському мосту, де серед українських бійців було багато поранених. Волонтерські групи, включно з респондентом, займалися їх евакуацією до обласної лікарні, а також забезпечували лікарню необхідними речами. Одним із перших завдань волонтерів була доставка цивільного одягу для поранених,

що дозволяло їм не лише переодягнутися, а й зберегти анонімність і безпеку [58, с. 239-240].

Свідчення Юрія Рожкова ілюструє критичну ситуацію, що склалася в перші години оборони Антонівського мосту. Військові підрозділи ЗСУ, які утримували міст, стикнулися з браком пального. Через відключення електропостачання не було змоги використовувати стандартну інфраструктуру автозаправної станції. Завдяки наявності технічних ресурсів (насосів для перекачки пального) на приватному підприємстві, Ю. Рожков разом із колегою вирушив до мосту для проведення заправки танків. За словами респондента, під час виконання заправних робіт їх група опинилася під авіаційним обстрілом [58, с. 316-317].

Один респондент (побажав залишатися анонімним) так описує ці декілька днів: «Я живу в 1 км від Антонівського мосту і в 500 метрах від річки, тому зі свого будинку могла бачити лівий берег та всі події, що там відбуваються. 24 лютого десь ближче до обіду мою увагу привернув якийсь дивний рух на лівому березі: над містом Олешки кружляли гелікоптери і було видно, що висаджується десант. Перші думки – наші проводять операцію чи підсилюють підрозділи. Але як виявилось пізніше – це був російський десант. Ще через годину чи дві, ми з рідними почули жахливий гул: то були перші російські винищувачі. Вони летіли так низько над домівками, що здавалося до них можна дотягнутися рукою. Ці літаки були без розпізнавальних знаків. Складалося враження наче хтось намагається приховати кому належать ці літаки. Наступні декілька днів навчили нас відрізняти звук літака від гелікоптера, вибух бомби від артилерійського снаряду. Всю ніч з 24 на 25 лютого ми з родиною здригалися від вибухів. Згадую це відчуття: чуєш, що летить літак і тільки чекаєш, коли вибухне» [1].

Наслідки боїв на Антонівському мості побачили місцеві, і не тільки, мешканці Херсона. Люди згадують розбиті домівки, кров та багато загиблих людей, зброя та побита техніка.

Анна Павлюк, що живе недалеко від мосту, з боєм пригадує, що під час проїзду під мостом, їй прийшлося прикривати очі маленьким дітям, щоб ті не могли побачити трупи людей: «Я хочу підкреслити такий момент. Ми виїжджали після бою. І коли ми під'їхали до моста, водій попросив мене закрити дітям очі. На той момент, орки ще не встигли поприбирати після себе. Це не просто якесь сміття – це були трупи, це були частини тіл! І це було реально дуже страшно. Стояла мертва тиша, що аж звиніла у вухах. І страх, який важко передати словами» [47].

В складних ситуаціях завжди проявляються сильні люди, патріотизм та єдність. Так сталося і цього разу: херсонці проявили свій патріотизм та єдність через допомогу військовим, ТрО, цивільним, що проявилось у волонтерстві. Після боїв, коли до лікарень поступили важко поранені захисники, херсонці активізувалися і почали приносити речі, що могли б допомогти: якісь найнеобхідніші ліки, цивільний одяг (адже було розуміння, що військові перебувають у зоні підвищеної небезпеки). Допомогти бажала така велика кількість людей, що під кінець дня пункти прийому були переповнені допомогою. Деякі мешканці міста, ризикуючи власним життям, переховували у себе вдома українських військових, оберігаючи їх від російського ФСБ.

Військовослужбовець збройних сил України, командир Дмитро Чавалах, в інтерв'ю виданню «Суспільне Херсон», розповів: «У бою за Антонівський міст я отримав важке поранення, в живіт, і був евакуйований до однієї з лікарень Херсона. З другої спроби тероборонівцям вдалось евакуювати мене з поля бою. У тій лікарні, де я перебував, жодного українського військовослужбовця не забрали. Їх переховували. Навіть багато лікарів забирали поранених до себе додому. Це для мене була така підтримка. Я розумів, що люди не хочуть Росії. Знаєте, скільки людей ризикували, коли мене переховували, перевозили» [25].

Дізнавшись про нагальні потреби українських військовослужбовців, Надія Клімошенко разом зі своїми братами зібрала необхідні речі – одяг та

медикаменти – та доставила їх до місцевої лікарні. За її словами, кількість охочих підтримати поранених була настільки великою, що це викликало в неї емоційне потрясіння та стало підтвердженням національної єдності українського суспільства [29].

Ці події стали тільки початком викликів, з якими стикнулися місцеві мешканці. Офіційна дата початку окупації Херсона вважається 1 березня 2022 року, оскільки саме цього дня російські військові ввійшли в місто. За свідченнями респондентів, стало зрозуміло, що більшість з них провели цей день вдома або в укриттях, уважно стежачи за новинами. У колективній пам'яті мешканців міста 1 березня закарбувався як день особливої трагедії: розстрілу учасників тероборони в Бузковому парку, а також обстрілів цивільної інфраструктури – житлових будинків, шкіл.

У спогадах Н. Любов описує момент, коли 1 березня вона стала свідком входу російських військ до Херсона. Цей день асоціюється в її пам'яті з обстрілом Бузкового парку та загибеллю бійців ТрО. Як вона згадує, після цього військові просувалися вулицею, обстрілюючи житлові будинки, зокрема й будинок самої респондентки: кулі пробили вікна, стіни, меблі [40, с. 167].

Лучко Юліан пригадує 1-е березня 2022 р. як один з найстрашніших днів у своєму житті. За його словами, вхід окупаційних військ до Херсона супроводжувався особливою жорстокістю: вони відкривали вогонь по будь-яких рухомих об'єктах, що призвело до значних втрат серед цивільного населення та представників територіальної оборони. Юліан зазначає, що попри спроби українських сил оборони чинити спротив, значна технічна й чисельна перевага ворога не залишила шансів на ефективну оборону. Зокрема, респондент розповів про розстріл одного з бійців ТРО біля торгового центру «Фабрика». Також, за словами очевидця, у Бузковому парку відбувся бій, під час якого українські сили зазнали важких втрат [58, с. 242].

Незабаром, після подій 1 березня, стало зрозуміло, що Херсон окуповано. Це означало, що для людей в місті життя кардинально змінюється. Зміни відбувалися не поступово, а одночасно, що змушувало людей швидко пристосовуватися до нових умов з ціллю збереження власного життя та безпеки рідких.

Першою суттєвою зміною в окупаційний період, яку відзначають мешканці Херсона, стала трансформація міського простору, що полягало у жорсткому контролю над пересуванням городян. Значні обмеження вільного пересування стосувалися як щоденних переміщень містом, так і спроб виїзду на підконтрольну Україні територію. Особливу роль у цьому відігравали блокпости, які, згідно з даними інтерв'ю, мали постійний (стаціонарний) та тимчасовий характер. Їхнє розміщення, кількість і функціонування стали ключовими факторами ізоляції населення. Додатковим засобом контролю стала комендантська година, що поглиблювала обмеження свободи.

Аналіз відповідей респондентів засвідчує, що при проходженні блокпостів основна увага зосереджувалась на перевірці таких основних документів:

- паспортів;
- водійських посвідчень;
- мобільних телефонів (на наявність українського контенту);
- здійснювали огляд транспортних засобів.

Як свідчать опитування, чоловіки середнього віку зазнавали значно більших труднощів при проходженні блокпостів, порівняно з жінками, дітьми чи людьми похилого віку. Особливу увагу окупанти звертали на зовнішні ознаки, зокрема наявність татуювань, що могли б свідчити про участь в АТО чи ТрО. Респонденти, розповідаючи про процес перевірки, згадують атмосферу страху й невизначеності: траплялися випадки, коли за певні повідомлення або зображення, людину затримували та відправляли до

«підвалів». У відповідь на такі загрози містяни вдавалися до тактик самозахисту:

- одягали нейтральний (неяскравий, без української символіки) та закритий (довгий) одяг;
- користувалися «безпечними» телефонами - попередньо очищеними мобільними пристроями;
- намагалися уникати блокпостів шляхом пошуку та використання альтернативних шляхів пересування.

У своєму свідченні Дрібниця Вікторія описує функціонування блокпостів під час окупаційного режиму. З її слів стає зрозуміло, що існували як стаціонарні, так і мобільні блокпости, однак переважали останні. Вона згадує, що перевірки часто проводилися у різних локаціях, зокрема поблизу «Салюту» та Консервного заводу. На її думку, часті переміщення блокпостів були зумовлені побоюванням атак з боку українських партизанських сил [40, с. 36].

Зі спогадів Галини Петрівни, жительки Антонівки, стає зрозуміло, що щоденне перетинання блокпоста супроводжувалося не лише перевітками документів, а й психологічним тиском. Насамперед, вона пригадувала, що вимагали показувати паспорт. За її словами, особи, які здійснювали «контроль» були здебільшого представниками незаконних угруповань «ДНР» і «ЛНР». Вони виявляли відверту ворожість до місцевого населення. Особливо чітко в пам'яті Галини відбилися слова одного окупанта, що заявив «У нас була війна – і у вас буде» [12].

Володимир Зінчин розповідає, що від початку окупації Херсона російськими військами, відчував серйозну загрозу при проходженні блокпостів. Зі його слів, основним приводом для занепокоєння була наявність у нього кількох татуювань, зокрема одного – із зображення німецького військового. Як зазначає Володимир Зінчин, це татуювання не мало жодного ідеологічного змісту й було зроблене ще в підлітковому віці, однак в умовах війни могло стати підставою для серйозних наслідків. Щоб

уберегти себе Володимир носив футболки з довгими рукавами і брехав про наявність татуювань. Здивувала респондента реакція окупантів на новий український паспорт – id-картка. Більшість не розуміли, що це за документ, й відкрито демонстрували зневагу до всього українського [23].

Інформаційна ізоляція стала одним із ключових механізмів тиску з боку загарбників. Початковим етапом цього процесу стало захоплення телевежі на п'ятий день окупації. Головною метою цього було не тільки обмеження комунікацій, а й нав'язування пропаганди – зокрема через наративи про «визволення» чи «братерство народів».

У перші тижні окупації Херсона у 2022 році мешканці міста зіткнулися з суттєвими труднощами в доступі до мобільного зв'язку. За свідченнями респондентів, мобільні мережі українських операторів практично одразу припинили функціонувати. В подальші періоди окупації, ситуація зі зв'язком тільки погіршувалася. Для комунікації в умовах повної відсутності мобільного зв'язку громадяни вдавалися до використання альтернативних засобів, насамперед додатку Сігнал, який функціонував через блютуз. Протягом усієї окупації у місті залишалися окремі точки з нестабільним українським сигналом, наприклад на вулиці Суворова. Згодом почали масово з'являтися російські сім-карти, продаж яких здійснювався під умовною назвою тарифу «без связи». Ці сім-карти функціонували виключно в межах Херсона та області, і не працювали за межами регіону, навіть в окупованому Криму, не говорячи про територію вільної України. Це спричинило значні труднощі у щоденному житті громадян. Незважаючи на ці обмеження, мешканці міста шукали та знаходили альтернативні шляхи для отримання інформації та підтримання зв'язку:

1. Використовували дротовий інтернет та мобільні додатки «вайбер» та «телеграм», де телеграм виявився ефективнішим у збереженні даних;
2. Ловили зв'язок на одній з центральних вулиць міста, Суворова;
3. Встановлювали vnp для кращої роботи телефона;

4. Дивилися новини через супутникове телебачення.

За спогадами Анатолія Деркаченко, мобільний зв'язок залишався доступним ще близько місяця після початку бойових дій. У певний період спостерігався нестабільний сигнал оператора «вадафон». Щоб отримати доступ до мережі, пригадує Анатолій, мешканцям деяких районів доводилося шукати підвищені місця, на кшталт дахів будинків. Найдовше зберігався сигнал у мікрорайоні Забалка [18].

Марина Ринденко описує, як місцеві жителі адаптувалися до умов інформаційної ізоляції після відключення українського зв'язку. Вона розповідає, як після повного відключення української мережі, було частково відновлення провідний інтернет. Респондентка зазначає, що встановила VPN, який, незважаючи на наявність реклами та повільне завантаження даних, гарантував певний рівень анонімності та захисту [40, с. 183].

Карташова Ольга розповіла, що десь в травні зник український зв'язок, що за її словами досить сильно вплинуло на комунікацію. Це проявилось у повному зникненні мобільного зв'язку та значному обмеженні доступу до інтернету [40, с. 81].

У своєму інтерв'ю Анна Павлюк звертає увагу на примусове впровадження російських засобів зв'язку після глушіння українських мобільних мереж. За її словами, місцевим жителям продавали анонімні Сім-карти під назвою «без связи», що діяли виключно на території окупованого Херсона та області. Вона пояснює, що все це робилося навмисно, з ціллю тримати мешканців у повній інформаційній ізоляції [47].

Протягом березня та квітня 2022 року, в період початкового етапу окупації Херсона, в місті спостерігалось активне громадянське протистояння, що проявилось у формі масових мирних демонстрацій. Вони стали не лише актом спротиву окупації, але й потужним символом національної стійкості та самосвідомості. Ці події набули широкого міжнародного розголосу та були сприйняті в українському суспільстві як прояв єдності та опору. Перша велика акція протесту відбулася 5 березня: мешканці Херсона вийшли на

вулиці з національною символікою, публічно заявляючи про свою позицію проти окупаційної влади. Серед написів на транспарантах можна було побачити: «Херсон – це Україна», «Україна – понад усе!».

Опитані очевидці подій, згадуючи мітинги, зазначають, що спротив окупантам розпочався з перших днів окупації та мав чітке спрямування – засвідчити приналежність міста Херсона до України. Учасники акцій розповідають про сильну атмосферу єдності та національного піднесення. Люди виходили без зброї, часто з маленькими дітьми, ризикуючи власним життям, аби показати – Херсон є українським містом.

Анна Павлюк, мешканка Херсона, взяла участь у мирних протестах проти окупації. Вона розповідає, що спершу не планувала виходити на мітинги, зокрема через ризик для своїх дітей. Однак після прямої взаємодії з окупаційними військовими, ухвалила для себе рішення протидіяти незаконній владі всіма доступними способами. За словами пані Анни, атмосфера 13 березня – дня найбільшого мітингу – була надзвичайно піднесеною та об'єднавчою. Вона наголошує, що пропагандистський міф про проросійський Херсон було остаточно знищено як для неї самої, так і для всієї України. Респондентка описує ескалацію насильства з боку окупантів, зокрема сама вона стала свідком застосування сльозогінного газу, побоїв та затримань учасників протесту. Ці події, за словами пані Анни, стали важливим переломним моментом у її сприйнятті подій: від наївного сприйняття можливого «порозуміння» з окупантами до глибокого розуміння того, що московити є ворогами [47].

У своїх спогадах Артем Гараєв описує механізми організації протестів у Херсоні в умовах окупації. Він зазначає, що учасники акцій, зокрема і він з братом, діставалися місця проведення мітингів маловідомими шляхами – через балки, внутрішні двори, уникаючи центральних вулиць. Гараєв підкреслює конспіративний характер: багато учасників приходили без будь-яких розпізнавальних знаків, проте з початком витягали українські прапори, які до того приховували під одягом або в особистих речах. На його думку,

саме ця несподівана поява національної символіки і створювала відчуття єдності та гідності [58, с. 57-58].

Роман Синяков у своєму інтерв'ю пояснює ключові причини, що спонукали його до участі у мітингах. Першим і найбільш важливим особисто для себе, пан Роман виділив почуття патріотизму, що на його думку, є рушійною силою для громадян у критичні періоди. Другою причиною стало відторгнення у нього російських наративів про нібито «російський статус» Херсона. Третій же мотив для участі у протестах – донести до міжнародної спільноти чіткий меседж: херсонці не підтримують окупацію [58, с. 354-355].

Опісля такого відкритого спротиву та неприйняття так званих «визволителів», яких з себе робили російські окупанти, почалися переслідування та винищення проукраїнських активістів та організаторів мітингів. Всього, за офіційними даними, у Херсоні під час російської окупації було щонайменше 20 катівень, куди забирали місцевих жителів та піддавали їх тортурам. Особливістю катівень Херсона стала окрема камера для дітей. Було декілька категорій населення, які були особливо вразливі для російських окупаційних властей, та яких частіше за все «забирали на підвал»:

1. Діючі військові збройних сил України;
2. Учасники АТО;
3. Сили місцевого ТРО та підпільних організацій;
4. Проукраїнські активісти, організатори мітингів;
5. Наводчики (люди, що передавали місцезнаходження окупаційних військ);
6. Будь-яка людина, що говорила українською мовою, слухала патріотичні пісні.

Херсонці, що підпадали під якусь з категорій, розуміли своє небезпечне становище і вдавалися до будь-яких засобів убезпечити себе та рідних. Такими методами ставали: переховування (фізична ізоляція), проживання не у власному будинку, виїзд з окупованих територій.

У своєму інтерв'ю Наталія Петрівна згадує про випадки викрадень мешканців Херсона під час російської окупації, які стали масовим явищем у місті. За її словами ці дії здійснювалися під прикриттям ночі: людей затримували, вдягали на голову мішок й доправляли до підвалів. Пані Наталія описує конкретну ситуацію з її особистого кола спілкування. Її знайома-перукарка була викрадена через свої проукраїнські погляди. Після доносу з боку колеги, її затримали, утримували три доби, а згодом відпустили з обіцянкою «не чіпати» її сина. Проте вже наступного дня до будинку прийшли знову та забрали неповнолітнього хлопця, якого катували у підвалі понад місяць. На думку Наталії Петрівни, така практика демонструє жорстокість окупаційної влади [61].

Надія Клімошенко у своєму інтерв'ю наголошує на систематичні випадки викрадення та катування цивільного населення з боку російських окупаційних сил. Вона пригадує, що у квітні 2022 року її сусіда було насильно вивезено з власного дому. Відтоді, зазначає пані Надія, про нього нічого не відомо, що викликає сильне занепокоєння щодо його життя [29].

Володимир Зінчин розповідає про випадок, що стався з його знайомим: «Був донос на знайомого парня. Звати Анатолій. Його з жінкою зупинили на блокпосту. Дружину залишили в машині, а його замотали в скотч і відвезли на підвал. Протримали десь з дві-три години, поки перевіряли телефон. Хтось на нього дав інформацію, начебто він щось готує (типу протестів чи якоїсь диверсії). Увесь змотаний в скотч, тільки говорити міг. Анатолій запитав, чи може він щось сказати в своє виправдання. Відповідь просто жахнула: «Ні, ти можеш зараз тільки молитися, щоб твій телефон нічого не показав!» Коли через три години його відпускали, то сказали: «Ми вибачатися не будемо, адже це наша робота». І друг зміг піти додому» [23].

Яцута Ірина згадує як тричі на підвал забирали її тестя: «Перший раз «батька» заарештували десь на три дні. Це сталося через те, що він розмовляв по телефону з другом, а недалеко стояв БТР чи то з їжею, чи може зі зброєю.

Його не катували в цей раз, а примусили мити туалети та робити брудну роботу. Другий раз його заарештували через донос сусідів. Причиною стала сильна сварка з дружиною. Його та дружину забрали на тиждень. Їх тримали у підвалі без їжі, але випустили і не катували. Третій раз, тестя забрали на підвал аж на три тижні за те, що він розмовляв українською мовою. Коли його випустили, то він був увесь у синцях, зламані декілька ребер. Його рідна мати його не впізнала» [64].

Одна з вище наведених категорій людей, яка піддавалася переслідуванням, були підпільники та наводчики. Ці люди передавали українським військовим локації російських військових, їх техніки, колаборантів та окупаційних високопосадовців. Різні люди робили це по-різному: хтось вдавався до шифрування, хтось фотографував техніку майже на очах самих окупантів. Основними способами передачі інформації ставали: телеграм боти, зашифровані повідомлення.

Відбувалася передача інформації приблизно в такому порядку:

1. Помітили техніку, локацію військових та інше;
2. Сфотографували чи зберегли геолокацію;
3. Передали далі;
4. Видалили фото, відео, геолокацію, будь-яку компрометуючу інформацію;
5. Видалили чат-бот, номер в месенджерах.

Усі, хто займався підпільною роботою, мали суворо притримуватися цієї послідовності дій, адже недотримання якогось кроку могло призвести до небезпечних наслідків.

У своєму інтерв'ю Анатолій Деркаченко розповідає, що протягом певного часу здійснював підтримку українських військових, зокрема після початку окупації. Він розповідає, що його участь полягала в передачі даних про пересування ворожої техніки, що здійснювалося через телеграм-бот. Враховуючи близькість його місця проживання до Антонівського мосту, він

мав змогу спостерігати за переміщенням російської техніки й передавати інформацію про кількість та напрям руху окупаційних військ [18].

Анна Павлюк мала налагоджені зв'язки з представниками Збройних Сил України та протягом усього періоду окупації активно передавала важливу інформацію. За її словами, місце роботи – магазин одягу – дозволяло отримувати доступ до великого обсягу інформації, зокрема від представників окупаційних військових та осіб, які ідентифікували себе як журналісти. Останні часто необачно озвучували чутливі дані, не підозрюючи, що їхні висловлювання можуть бути використанні проти них. Завдяки досвіду, вона знала, як ефективно передавати ці дані українським військом, використовуючи зашифровані повідомлення та довірених посередників. Анна Павлюк описує, що передача інформації здійснювалася у завуальованій формі (наприклад, у вигляді побутових питань), що дозволяло зберігати конфіденційність і забезпечувати безпеку [47].

Період травня-червня 2022 року на території Херсона характеризувався послідовним посиленням окупаційного контролю, що супроводжувався значним обмеженням доступу до українських фінансових сервісів. Так аналіз свідчень очевидців дозволяє припустити, що однією з основних змін стало практично повне припинення діяльності українських банківських установ. Це призвело до неможливості зняття готівки, що вагомо ускладнило життя населення. На цьому тлі спостерігалися довгі черги до банкоматів, а також масове зникнення терміналів. Паралельно з цим окупаційна адміністрація розпочала впровадження фінансової системи рф, вимагаючи херсонців переходити з гривні на рубль. За свідченнями респондентів, основними шляхами вирішення фінансових труднощів стали неформальні та, навіть, напівлегальні способи:

1. Обмін безготівкових коштів на готівку через приватних осіб (так званих «обналічників»);
2. Перекази з картки на картку;

3. Підтримання грошового обігу у готівковій формі поза межами офіційних каналів (тіньова система).

Свідчення Надії Клімошенко дає уявлення про труднощі, з якими зіштовхнулися мешканці Херсона. Вона згадує, що доступ до банківських послуг був ускладненим: відділення ПриватБанку працювали обмежено, готівку видавали в малих сумах, а черги були багатогодинними. Пригадуючи події, пані Надія зазначає, що стояла в черзі з восьмої ранку та аж до другої години дня задля того щоб отримати хоча б трохи готівки [29].

У своєму свідченні Мринський Іван підкреслює, що нестача готівки стала одним із найгостріших викликів для населення окупованих територій. Через проблеми з банкоматами та обмежену можливість здійснення безготівкових платежів у магазинах, зазначає пан Іван, виникла потреба в альтернативних способах отримання коштів. Одним із таких рішень стала неформальна схема: готівку отримували від осіб, які виїжджали на підконтрольну Україні територію, в обмін на банківський переказ [40, с. 152].

Зміни, спричинені окупаційними умовами, охопили різні галузі повсякденного життя херсонців, зокрема на ситуації з продуктами харчування. Аналіз інтерв'ю дозволяє відтворити загальну динаміку змін, що відбувалася з продуктовим забезпеченням в Херсоні. У перші тижні окупації у місті ще залишалися певні запаси товарів українського виробництва, які поступово розпродавалися. У більшості магазинах виник дефіцит базових продуктів, таких як хліб, крупи, молоко, овочі, м'ясо. За спогадами респондентів, черги за харчами були величезними. Із погіршенням логістики та блокуванням постачання з підконтрольних Україні територій, на прилавках з'явилися російські товари. Їхня якість, за свідченнями опитаних, була набагато гіршою ніж українських продуктів, а ціни – значно вищими.

У відповідь на дефіцит продуктів харчування в період окупації, мешканці Херсона вдавалися до низки стратегій виживання, спрямованих на забезпечення продовольчих потреб:

1. Звернення до стихійної торгівлі та «чорного ринку»

2. Обмін продуктами та бартер (продукти могли обмінюватися на інші товари чи послуги)

3. Самозабезпечення. Поширеним стало вирощування овочів, фруктів на присадибних ділянках.

4. Звернення до гуманітарної допомоги. Місцеві волонтери намагалися забезпечувати населення базовими наборами харчування.

5. Раціональне харчування та жорстка економія продуктів. Багато родин вдавалися до зменшення кількості прийомів їжі, споживання дешевих продуктів харчування.

Галина Берегова у своєму свідченні розповідає, що перший місяць окупації супроводжувався вкрай тяжкою гуманітарною ситуацією, яку вона прирівнює з голодом. За її словами більшість магазинів та ринків були зачинені. Люди були змушені годинами шукати харчі, вистояючи довгі черги за базовими продуктами. Вона пригадує, що майже одразу в місто було завезено алкогольні напої – горілку, у великій кількості. За її спостереженнями, це відбувалося системно, а створення так званих «пивних точок» мало на меті послабити громадський опір [58, с. 42-43].

Артем Гараєв порівнює продовольчу ситуацію в окупованому Херсоні з умовами на підконтрольній Україні території. Зокрема, він зазначає, що його здивувала ціна цілої курки в Одесі, яка становила 100 грн, тоді як в окупації вартість курятини сягала 200-240 грн за кілограм. Також він пригадує, що у продаж надходила продукція без маркувань та сумнівного походження. Через недовіру до таких товарів, його родина надавала перевагу домашнім продуктам [58, с. 62-63].

Наталія Ширко згадує, що одразу після вторгнення всі магазини та ринки припинили роботу. Упродовж більш ніж місяця придбати продукти було майже неможливо. Після відновлення торгівлі ціни на продукти були надзвичайно високими – наприклад, картопля коштувала 50 грн/кг, а цукор – 120 грн/кг [61].

Шпак Олексій доповнює картину, зазначаючи, що спочатку в продажі були українські товари, проте згодом стали завозити продукцію з Криму чи росії, яка були низької якості [62].

Пані Вікторія також звертає увагу на динаміку цін, зокрема відзначає їх стрімкий ріст: цукор, який до повномасштабного вторгнення коштував 20 грн/кг, у перші місяці окупації досяг позначки у 100-120 грн [5].

Новицька Катерина у своїх спогадах акцентує увагу на особистих переживаннях щодо нестачі продовольства та медикаментів. У березні, за її словами, доводилося годинами стояти в чергах на холоді, аби придбати хоча б борошно чи крупи. Вона згадує про відчуття страху за родину, особливо онуків, щоб їм не прийшлося голодувати [44].

Повномасштабне вторгнення в Україну зумовило численні гуманітарні, соціальні та безпекові виклики. У цих надзвичайно складних умовах ключову роль у забезпеченні життєдіяльності людей відіграло волонтерство. Саме волонтери одними з перших стали реагувати на критичні потреби суспільства – забезпечення гуманітарною допомогою та медичними засобами та евакуації цивільного населення.

Попри тиск, страх, ізоляцію та загрозу життю з боку окупантів, в Херсоні активно розвинувся волонтерський рух. Херсонці продовжували допомагати одне одному та підтримували найуразливіші категорії населення. В цих умовах волонтерство було не лише проявом допомоги, а й формою спротиву окупантам. Оскільки централізована, державна гуманітарна допомога була неможлива через ізоляцію міста, волонтерські ініціативи формувалися на рівні невеликих спільнот – сусідів, знайомих, місцевих активістів, церковних громад.

Волонтери допомагали продуктами, ліками, підтримували літніх людей. Зокрема, актуальності набуло транспортування продуктів по місту, адже багато літніх людей не могли самостійно дістатися до ринку чи довго простояти в черзі.

Діяльність українських Церков під час окупації Херсона стала однією з важливих форм волонтерської допомоги. Пастори та священники зосередили свої зусилля на духовній, моральній підтримці та допомозі у забезпеченні базових потреб. Всю цю діяльність Церкви проводили у важких обставинах: ФСБ відвідували протестантські церкви Херсона, чинячи тиск на служителів. Вони вимагали дотримання «нейтралітету» щодо висловлювань про війну.

Деркаченко Олег, діючий священник протестантської церкви, пригадуючи служіння Церкви під час окупації, розповідає, що його релігійна громада займалася волонтерством з самого початку окупації. Допомога надходила від церков України, що перебували на підконтрольній території: передавали гроші, а місцеві фермери доставляли до Херсона фури з овочами та фруктами. Пан Олег, як координатор прийому харчів, забезпечував розподіл цих продуктів по різних частинах міста. Пастор Олег наголошує на значенні Церкви як інституції, що вказує справжню надію, яка дає справжню основу для життя. Коли все звичне в житті людей руйнується, саме церква давала той фундамент, справжню мету – незмінну Божу любов та вічне життя якщо ти з Богом. Люди шукали надію і знаходили захист Божий. При цьому, зі слів пана Олега, стає зрозуміло, що релігійним громадам доводилося дотримувати обережності, оскільки тиск з боку окупаційної адміністрації був серйозним. Пастор розповідає, що ФСБ побували в усіх євангельських церквах та проводили «бесіди» з пасторами, намагаючись прощупати їхню позицію. Він розповідає, що до його Церкви окупанти не приходили. Це стало особливим чудом Божим для всієї громади, адже служіння проводилися виключно українською мовою та проповіді були на патріотичні тематику [19].

Клімошенко Надія розповідає про неймовірну єдність та патріотизм церкви «Світло Євангелії»: «Церква завжди у будь-які часи, але особливо у важчі часи – це центр допомоги і підтримки. У нас в церкві одразу після початку війни почали збиратися – усі охочі могли зайти до церкви. У нас

одразу була проукраїнська позиція. Ми співали українські пісні і усі проповіді були спрямовані на український настрій (напря́м). Збиралися і допомагали одне одному хто чим міг. Ми годували людей, тому що багато хто не мав праці (роботи), грошей не було де взяти. Спочатку ми почали годувати людей просто у церкві. Потім нам почали допомагати інші церкви з вільної України: вони оплачували продукти у місцевих херсонських фермерів, вони привозили їх нам, а ми їх роздавали людям у церкві. Люди завжди знали, що можна прийти і отримати якусь допомогу: як матеріальну, так і духовну. Духовна допомога була не менш потрібніша ніж фізична, адже дуже часто опускалися руки із-за невизначеної ситуації що була – не знаєш, що воно буде попереду. Мені на все життя запам'ятається як ми на одному із зібраннів заспівали гімн України. Люди у залі плакали! Ми також співали «Червону калину» і співали її в мікрофони і її було чути дуже гучно» [29].

Одним із найгостріших питань для мешканців Херсона стало збереження професійної діяльності. Аналіз інтерв'ю дозволяє виокремити два чітко відмінні типи залучення до трудової діяльності:

1. Робота заради збереження життя та функціонування міста. Для більшої частини населення праця в умовах окупації була вимушеною і мала чітку мету – забезпечення життєдіяльності міста та допомогу населенню. Зокрема, медичні працівники, комунальники, енергетики, рятувальники продовжували виконувати свої обов'язки.

Галина Петрівна, медична сестра, розповідає, що продовжила працювати у лікарні, незважаючи на тиск з боку окупантів. Її діяльність була спрямована виключно на допомогу хворим. Вона пригадує, що окупаційна влада вимагала переходу на російську мову і згодом почали виплачувати зарплатню працівникам в рублях. Сама вона на відріз відмовилася від отримання російського паспорта [12].

Схожа ситуація описана Володимиром Зінчиним, який під час окупації працював оператором на каналізаційній насосній станції. Його мотивація полягала виключно у допомозі мешканцям міста. Попри те, що

його праця оплачувалась з боку окупаційної адміністрації, він принципово не підтримував російську владу і дуже чекав на звільнення Херсона [23].

Ці приклади ілюструють важливий аспект, який і на даний час є дуже спірним питанням серед українського народу: чи всю роботу в умовах окупації можна вважати колабораціонізмом? Отже, у випадках, коли метою була підтримка життєдіяльності міста та населення – такі дії не завжди можна розглядати як державну зраду.

2. Свідоме співробітництво з окупаційною владою – колабораціонізм. Іншу категорію становлять ті, хто усвідомлено погодився працювати на користь окупаційної адміністрації, особливо посівши керівні посади. До цієї групи входять, зокрема, окремі освітяни, які погодилися викладати за російською навчальною програмою, легітимізуючи окупаційну присутність у сфері освіти.

Прикладом спротиву такій політиці є Наталія Ширко, вчителька біології. У своєму свідченні, пані Наталія розповідає, що їй запропонували викладати в школі. Вона свідомо відмовилася співпрацювати з окупаційною адміністрацією та вирішила краще піти на пенсію. Її позиція була чіткою: робота на окупантів є зрадою [61].

Восени 2022 року херсонці зіткнулися з новими викликами та переживаннями:

1. Намагання легітимізувати присутність через псевдо-референдум;
2. Розграбування культурних пам'яток, що стало індикатором підготовки до відступу;
3. Примусова евакуація населення;
4. Знищення критичної інфраструктури міста (обладнання комунальних підприємств, лікарень).

На початку осіннього періоду окупаційна адміністрація провела так званий «референдум» з метою приєднання Херсона та херсонської області до складу рф. Місцеве населення виявило спротив цим діям: через масове ігнорування голосування. Тоді окупанти вдалися до примусу – озброєнні

військові ходили по домівках, змушуючи людей брати участь у голосування. Більшість херсонців намагалися уникати контактів і могли по декілька днів не виходити з дому. Про ці події свідчать численні згадки очевидців.

Олег Деркаченко згадує псевдо-референдум як одну з найцинічніших дій окупантів. Він наголошує: участі населення не було – містяни не пішли голосувати. Справжню позицію людей, за його словами, показали не голоси в бюлетнях, а тисячі містян, які з українськими прапорами виходили на площі ще на початку окупації [19].

Вікторія Дрібниця згадує, що період проведення так званого «референдуму» супроводжувався особливим страхом і напругою. Зі слів жінки, в телеграм-каналах попереджали про озброєних військових, що мають намір обходити домівки. Через це її родина цілий тиждень не виходила у двір [40, с. 36].

Наталія Петрівна, в інтерв'ю, категорично заперечує легітимність псевдо-референдуму. Вона наголошує, що не може йтися про справжнє волевиявлення, коли людей змушують голосувати під дулом автомата. За її словами, озброєнні окупанти обходили квартири, змушуючи людей голосувати. Всі дні голосування вона провела вдома, не відкриваючи двері стороннім [61].

Осінь 2022 року стала переломним етапом у боротьбі за Херсон. Збройні сили України активно завдавали ударів по скупченнях російських військ та об'єктах окупаційної логістики (Антонівському мосту), унеможливаючи перекидання техніки через Дніпро. Попри публічні заяви колаборантів про нібито «вічну належність Херсона до РФ», серед них панували панічні настрої. Про це свідчить факт, що за два місяці до деокупації вони почали вивозити українські архіви, документи, комунальну техніку, медичне обладнання, а також грабували магазини, банки.

Денис Докучаєв, в інтерв'ю, пригадує момент, коли помітив зникнення пам'ятника у центрі Херсона. Їдучи проспектом Ушакова, він

звернув увагу, що пам'ятник біля мерії зник. Інформацію про пограбування краєзнавчого музею він дізнавався з телеграм-каналів [40, с. 46-47].

Ігор Мринський згадує, як його дружина стала свідком пограбування художнього музею: окупанти вантажівками вивозили картини та інші цінності. За його словами, це був лише початок. З міста масово вивозили зерно, техніку, авто, меблі. Особливо боляче для пана Ігоря, що музейні колекції – результат десятиліть праці вчених, археологів – було знищено без сліду [40, с. 158-159].

Паралельно з цими діями, окупаційна адміністрація запустила масштабну «евакуацію» мирного населення, погрожуючи людям «відплатою» з боку української влади за перебування в окупації. Звичайно, ці погрози мали на меті залякати херсонців і створити ілюзію «порятунку».

Останні тижні окупації Херсона перед його визволенням 11 листопада 2022 року були періодом напруги, невизначеності, страху та водночас надії на звільнення. Це був час, коли ознаки відступу окупантів ставали все більш очевидними.

Наприкінці жовтня – на початку листопада 2022 року гуманітарна ситуація в місті стрімко погіршилася. Було підірвано та пошкоджено електромережі, вивезено водяні насоси та обладнання з об'єктів критичної інфраструктури. Отже, на 9 листопада місто залишається без електро- та водопостачання. На той час функціонувало тільки постачання газу. Це стає критичним для деяких мікрорайонів міста, зокрема Таврійського та частини Шуменського, де було відсутнє газопостачання. Окрім цього окупанти навмисно пошкодили високовольтні лінії, щоб унеможливити швидке відновлення комунікацій.

Попри катастрофічне погіршення гуманітарної ситуації в місті, мешканці Херсона проявляли взаємопідтримку та винахідливість. У багатоповерхівках, де не було можливості готувати їжу через відсутність електро- та газопостачання, люди почали облаштовувати імпровізовані

«кухні» у дворах. Встановлювали польові печі, буржуйки, готуючи їжу на вогнищі.

Питна вода стала ще одним гострим викликом. Люди добували її з колодязів, технічних джерел, артезіанських свердловин, або з відкритих водойм з використанням фільтрів.

Ніч з 10 на 11 листопада стала переломною: мешканці селища Антонівка та східне передмістя Херсона відчули потужний вибух, що пролунав на мосту о 4:00 ранку. Це стало сигналом остаточного відступу російських військ із правобережної частини Херсонщини.

Узагальнюючи надані матеріали, зокрема історичні джерела та інтерв'ю з очевидцями подій, можна виокремити чотири основні стратегії, яких дотримувалися херсонці під час окупації задля виживання. Варто зазначити, що ці стратегії могли застосовуватись як окремо, так і в комбінації між собою – залежно від конкретних обставин та внутрішнього стану особи.

1. Протистояння окупантам через єдність. Об'єднання на основі спільного досвіду та взаємодопомоги заради збереження життя. Ці люди не співпрацювали з окупаційною владою, але й не виходили на акції протесту. Їхня головна мета полягала у збереженні власного життя та волонтерстві (допомозі слабшим верствам населенням).

2. Ціннісна переорієнтація. У людей відбувалося переосмислення та зміни в життєвих цінностях та цілях. Багато хто замислювався над справжньою опорою в житті. Тут важливу роль зіграли християнські церкви, що не тільки об'єднували людей, а й надавали їм сенс життя.

3. Відкритий спротив окупантам. Деякі херсонці свідомо обирали шлях відкритого протистояння. У них відбувалося усвідомлення своєї незалежності та свободи: вони переглядали і переосмислювали своє походження та приналежність до українського народу. Відбувалося об'єднання для боротьби проти спільного ворога.

4. Колабораціонізм. Частина населення перейшла до свідомої співпраці з окупаційною адміністрацією, відмовившись від підтримки української державності.

Дослідження досвіду херсонців в умовах окупації 2022 року виявило, що стратегії виживання були багатовимірними й взаємозалежними. Протистояння через єдність, переорієнтація цінностей, відкрита боротьба чи колаборація – це динамічні моделі поведінки, які формувалися у надзвичайних обставинах, коли кожне рішення було балансуванням між страхом і надією, між безпекою і свободою. Водночас саме цей спектр реакцій дозволяє глибше зрозуміти, як трансформується людська поведінка в умовах воєнної загрози – від самозбереження до жертвності, від адаптації до активної боротьби.

РОЗДІЛ III

ОКУПАЦІЯ ХЕРСОНА ЯК СКЛАДОВА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ

3.1. Аналіз шкільних програмах та підручників з історії України за одинадцятим класом

Історична освіта в школах може стати як корисною силою для збудування, так і чинником руйнівних процесів для країни. Вона може виховувати дітей перш за все як свідомих людей, які можуть критично аналізувати отриману інформацію, цінують та поважають права інших людей, так і патріотами власної країни, які є не просто фанатиками, а освіченими, мислячими громадянами, що люблять та поважають історію, культуру та традиції свого народу. Зокрема, вивчення історії в європейських та північноамериканських школах є засобом виховання громадянина, залучення до традицій та культури власного народу, формування поваги до власної держави і водночас розвиває шанування загальнолюдських цінностей, толерантності до культури інших народів. З іншого ж боку, шкільна історія в недемократичних країнах, таких як срср (в минулому) чи росія (зараз), стає інструментом ідеологічної і політичної пропаганди: задля підкреслювати винятковість історичного досвіду країни, прибільшення національно-державних здобутків, а найголовніше, обґрунтувати слушність політики сучасних керівників. В таких країнах мета шкільного курсу історії полягає у вихованні відданості чинній владі та її конкретним представникам.

Важливим є напрямок розвитку історичної освіти в Україні. Після здобуття незалежності у 1991 році, розпочався процес змін та новацій основних засад школи з радянських на європейські. Українська освіта притримується таких принципів, як: гуманізм, справедливість, толерантність.

Інтеграція історичної освіти з європейською системою прискорив напад росії на Україну ще в 2014 р., довготривалий геноцид українського

народу, повномасштабне вторгнення у 2022 р., що докорінно змінили свідомість українців, і зокрема ставлення до власної історії. Війна позбавила більшість громадян ілюзій щодо «цінностей» радянського союзу та дала розуміння не можливості співіснування з авторитарним сусідом. Сучасне покоління українців зрозуміло те, що колись в далеких 30-х рр. ХХ ст. говорили націоналісти: росія завжди буде становити загрозу для України, адже її метою є повне винищення українського народу, культури та самобутності [63].

Як зазначається у наказі Міністерства освіти і науки № 1072 від 30 липня 2024 року «Про затвердження концептуальних засад реформування історичної освіти в системі загальної середньої освіти», мета історичної освіти – формування засобами історії національної та культурної ідентичності; виховання патріотизму, громадянської відповідальності; утвердження цінностей людського буття, зокрема цінності свободи / вільної особистості, демократії, суспільної злагоди, заснованої на повазі до різних поглядів, звичаїв і культур, релігій, та потреби їх захищати; формування готовності людини до змін [51].

В цьому документі чітко демонструється європейський напрям розвитку історичної освіти в Україні. Ця мета визначає наступні завдання в історичній освіті: уміння мислити критично та логічно, знаходити порозуміння з іншими людьми, виховання історичного світогляду, зокрема розрізняти історичний факт і судження, орієнтуватися в подіях та датах.

В останній рік почалося залучення в історичне виховання концепції концентричного підходу до вивчення історії. Основний зміст цього принципу полягає поступовому зануренні у вивчення історії дітей, залежно від їх віку, вони будуть засвоювати нові, глибші знання про певні історичні події та процеси. Він прийшов до нас з країн Європи та Північної Америки, де навчання історії відбувається в три етапи: перший визначається країнознавчим підходом із вивченням елементів географії, історії, фольклору рідного краю; другий – навчання історії спрямовується вже на формування

відносно цілісного образу минулого, у якому національна історія представлена в контексті світової; третій, заключний етап, де зміст пропонується в проблемному викладі, коли учні не просто завчають дати та процеси, а аналізують проблемні теми та періоди історії. Принцип концентрів здійснює повторюваність і поступовий розвиток розуміння історії для здобувачів освіти різного віку [51].

Крім того, на даний час активно розглядається поєднання двох окремих курсів (предметів у школі) «Історія України» та «Всесвітня історія» у загальний курс, який буде носити назву «Історія». Слід розуміти, що це не банальне «розчинення національної історії» в культурі та історії інших народів / націй. Цим курсом хочуть забезпечити бачення і розуміння загальних тенденцій розвитку, усвідомлення ролі українського народу у міжнародних (світових) процесах. Якщо раніше в школах розглядалися дві паралельні прямі – історії України та всесвітньої, то зараз історія України займає центральне положення, а всесвітня обертається навколо неї, доповнюючи, розширюючи, пояснюючи процеси та події, що відбуваються в першій.

Після розгляду важливості історичної освіти, слід окреслити ще одне важливе питання – упорядкування навчальних програм.

На навчальний 2024/2025 рік, вчителі мали використовувати шкільну програму з історії України за 2022 рік, який містить перелік тем для учнів з 6 по 11 клас. Програма складається з таких важливих компонентів, як: пояснювальна записка для вчителів, очікувані результати від вивчення окремої теми і зміст навчального матеріалу. Зміст розділів програми містить перелік обов'язкових історичних сюжетів, що не поділені на певні, чіткі заняття, що дає можливість вчителю самому, виходячи з потреб учнів, визначати назву теми, перелік питань до кожного уроку. Укладачі програми роблять наголос на важливості залучення учнівства до видів діяльності, що дають змогу їм успішніше оволодівати суспільним досвідом. Зокрема, для

учнів 10-11 класів подаються теми, які можуть бути розкриті під час виконання навчальних проєктів, написання есе [36].

В програмі «Історія України» для 11 класу вже присутні теми для вивчення в школі як щодо широкомасштабного вторгнення, так і про окупацію окремих регіонів України. Насамперед, можна виділити такі теми, що мають безпосередній зв'язок темою дослідження: широкомасштабне вторгнення російських військ на терени України; повсякдення в умовах війни, окупація; злочини геноциду та воєнні злочини РФ проти України; нищення економіки України; рух Опору на тимчасово окупованих територіях; колабораційна діяльність; релігія, церкви й релігійні організації та війна.

Навчальна програма, розроблена наприкінці 2022 року, вже виділяє основні події сучасної війни і висвітлює всі сфери життя людей: політичні, економічні, суспільні, що дає можливість вчителям детально розкрити усі процеси останніх років незалежної України.

Перш ніж перейти до характеристики підручників з історії України для 11 класів, слід з'ясувати функції та значення самих навчальних матеріалів для дітей.

Основна функція підручника полягає у наданні загальновизнаної інформації, яку зможуть легко сприйняти та усвідомити учні. За допомогою підручника реалізується ще одна важлива функція історичного виховання – це міст (поєднання) між наукою та суспільством. Саме підручники дають прямий вихід у суспільство історичній науці.

Аналіз змісту сучасних підручників з історії України, спостереження за освітнім процесом у школі, дали можливість виокремити низку нових функцій підручників, до можна віднести інформаційна, трансформаційна, систематизуюча, закріплення та самоконтролю, самоосвіти, інтегруюча, координаційна та розвивально-виховна [42]. Саме означені функції мають стати основоположними в розробці підручників історії України.

Підручник має мотивувати учнів до вивчення історії та заохочувати пізнавати минуле свого народу задля кращого його майбутнього. З огляду на це перед авторами підручників постає завдання створення цікавих, пізнавальних та креативних навчальних матеріалів. Задля того, щоб гарантувати інтерес учнів до предмета, спонукати їх до активності, необхідно закласти в підручник алгоритм роботи, щоб вони відчували, що в для них є позитивний результат, що вони розвивають розумові здібності, пам'ять. В сучасному світі, інтереси підлітків мають різнобічний і вибірковий характер. Їх приваблює нове, чого вони ще не знали чи не переживали.

Саме ці потреби визначають якісні ознаками підручника, такі як: наявність пізнавальних завдань, присутність конкурсів та завдань, для об'єднання класу, його згуртованості, а також застосування ілюстрацій, історичних довідок та історичних карт [43, с. 145 – 146]. Тому розробники підручників мають враховувати не тільки наповненість достовірною інформацією, а й заохочення учнівства до читання та вивчення матеріалів.

Згідно з вище окресленими ознаками на які необхідно орієнтуватися педагогу під час вибору посібника з історії, можна провести аналіз тих підручників, які були затверджені та рекомендовані МОН України.

Історична освіта в Україні, як зазначалося вище, постійно розвивається, тому наприкінці 2024 року МОН затвердило нові підручники з історії України для 11 класів. Лише в березні 2025 року ці підручники отримали одинадцятикласники. У них висвітлено президентство Зеленського, програму «Велике будівництво» та повномасштабне вторгнення РФ – всі останні події.

Для кращого розуміння переваг і недоліків нових підручників, буде проаналізовано підручники двох рівнів диференціації навчання: стандартного та профільного.

Для стандартного рівня були обрані наступні підручники: 1) А. Галімов, О. Гісем, О. Мартинюк; 2) В. Власов, С. Кульчицький, О. Панарін; 3) Г. Хлібовська, М. Крижановська, О. Наумчук.

Для профільного рівня були обрані два підручники за редакціями: 1) О. Гісема, О. Мартинюка, О. Сирцової, А. Галімова та 2) В. Власова, С. Кульчицького, О. Панаріна.

Перший підручник для 11 класу, який буде проаналізовано, був складений А. Галімовим, О. Гісемом, О. Мартинюком. Виданий він у 2024 році за рівнем стандарту [13].

Перше з чого варто почати аналіз підручника – це дизайн титульної (зовнішньої) обкладинки. У даного підручника, він розроблений у синьо-жовтих кольорах, а картинки зображують останні події: можна побачити українських військових (що зрозуміло з уніформи), дрони, літаки. Також за допомогою графіки зображені такі символи: голуб з оливковою гілочкою – символ перемоги та миру, герб України (в якому проглядається слово «воля») та соняшник.

Який би якісний не був дизайн книги, головне те що написано в середині. Отже далі перейдемо до аналізу внутрішнього оформлення. На внутрішніх сторінках обкладинки, що їх можна побачити, відкривши підручник, містяться QR-коди, посилання, на навчальні фільми для наочності матеріалу. Перейшовши за посиланням, можна передивитися відео, щодо певної теми та додатковий матеріал у вигляді тексту. Зміст знаходиться в кінці підручника, що є не дуже зручним, особливо якщо підручник електронний (в сучасних умовах, коли велика кількість дітей навчається дистанційно і не має друкованих посібників). Підручник складається з 276 сторінок. Зміст підручника складається з таких частин:

- 1) Передмови для одинадцятикласників, з інформацією про рубрики. Тут автори коротко ознайомлюють учнів з тим, що вони будуть вивчати цього річ, наявними рубриками та їх позначеннями.
- 2) Першого параграфа, що має на меті повторення попередньо-вивченої інформації;
- 3) Шести розділів, кожен з яких в середньому складається з п'яти-шести параграфів.

Більш детально розглянемо структуру параграфів. Кожний параграф містить декілька підтем, що якісно розкривають тему. Наявні такі рубрики, що доповнюють загальну інформацію:

- зверніть увагу (що містить важливу інформацію за темою),
- цікаві факти (надає додаткову інформацію),
- історичні персоналії (додаткові дані про політичних, культурних, громадських діячів і діячок),
- працюємо із джерелом, словник, навчальний фільм (містить цікаві тематичні відеоролики).

Окрім цих складових, параграф містить добре структурований матеріал з теми, рясніє ілюстраціями (карикатурами, портретами, фотоматеріалами), таблицями та діаграмами для кращого запам'ятовування важливого матеріалу. В кінці кожного параграфа подається хронологічна таблиця, що містить основні дати з теми, рубрика «Запитання і завдання» для повторення та закріплення пройденого матеріалу. Головною перевагою є текст, що оформлений чітко і, що не менш важливо, легкий для читання та розуміння дітей.

На тему «Широкомасштабне вторгнення російської федерації в Україну» відведено один (тридцять третій) параграф підручника. Отже давайте детальніше ознайомимося з поданою інформацією щодо даної теми і, що головне, спробуємо знайти інформацію щодо предмету дослідження, тобто окупації Херсона. Параграф займає 20 сторінок та містить 10 підтем з приводу війни 2022 року.

Четверта підтема напряду стосується теми дослідження та описує бойові дії на півдні України, зокрема бої за Антонівський міст та операцію по звільненню Херсона. В даній частині параграфа не міститься інформації та подробиць окупації міста. Розглянемо цей підрозділ більш детально. Розповідь починається з 24 лютого 2022 року, коли російські війська прорвалися через село Чонгар і одночасно з цим біля Антонівського мосту

через Дніпро та біля дамби Каховської ГЕС висадився російський десант. Автори зосереджують увагу на тому, що українські війська опинилися перед загрозою оточення. Дуже коротко, майже без подробиць, згадуються бої за Антонівський міст: «Прорив українських військ з лівобережжя через Антонівський міст хоч і не допоміг захистити Херсон, але дозволив побудувати оборону Миколаєва, яку очолив генерал Дмитро Марченко. Миколаїв вистояв» [13, с. 252–253].

Згадують автори також і про події 1 березня 2022 року, а саме про бій херсонської тероборони у Бузковому парку, де загинули щонайменше 24 українські бійці. Нажаль період окупації Херсона не згадується у підручнику, за виключенням деяких фотографій з проукраїнськими мітингами на початку березня. Остання інформація про Херсон в цій підтемі стосується звільнення міста 11 листопада 2022 року: Визволення правобережної частини Херсонщини відбувалося з важкими боями. Проте українські військові змогли перерізати основні логістичні шляхи росіян через Дніпро. Це стало головною передумовою їхнього відступу. [13, с. 254-255].

Цікаво, що одразу після видання підручника, розгорівся скандал як серед широких мас населення, так і вчителів історії. Зокрема, люди почали задавати такі питання: Навіщо додали тему повномасштабної війни до підручників для дітей? Для чого говорити про це зараз? Чому не поставили те чи інше фото? Чому не дали конкретних карт боїв?

Так, одна історикиня-вчитель зауважує: «У нас між істориками є своєрідна домовленість – ми не обговорюємо професійно події, яким менше 5 років. Бо минуло занадто мало часу, ми ще не є об'єктивними, не всі наслідки можуть бути очевидними. А якщо говорити про Україну – так такі "молоді" події є ще неймовірно тригерними. Важко говорити про Ірпінь з дітьми, які тікали звідти у 2022 році і бачили підлив дамби. Важко говорити з харківськими малюками, особливо із Салтівки. Діти з півдня переважно мовчать і нічого не коментують. Весь цей матеріал проходить по всіх їхніх

тригерах. У багатьох дітей загинули або поранені батьки, багато хто воює. Мені з ними навіть 2014 обговорювати не просто, а тут - Буча 2022-го» [27].

Окрім того вона додає: «Я не розумію, за якими критеріями обирали, про що говорити, а про що - ні. От наприклад, ви всі прекрасно пам'ятаєте НЕ підготовку до війни. Пам'ятаєте, як з осені 2021 всі бігали, хвилювались, нервували через чутки. Як активізувались ТРО, скільки було навчань. Як не була проведена евакуація (хоча б дітей!) з прикордонних територій, не закуплені ліки, майже повну відсутність укриттів. У підручниках про це ні слова» [27].

Інший історик та педагог, Артур Бабенко, навпаки зауважує про важливість викладання останніх подій на уроках в школі: «Чи доречно додавати ці події до підручника? Я переконаний, що так. Учні вже сьогодні ставлять запитання: що відбувається, чому триває війна, чому ми живемо в такий складний час? І не лише учні – це питання хвилює і дорослих. Люди шукають відповіді. Тому природно, що і підручники, і вчителі історії намагаються разом із учнями розібратися в подіях, які ще досі тривають і не до кінця нами усвідомлені. Ігнорування повномасштабного вторгнення було б історичною хибою, адже це переломний момент української історії. Водночас викладання “живої історії” – процес складний і ризикований. Події ще тривають, і обсяг перевіреної інформації змінюється з кожним роком. Проте це не заважає навчальному процесу, якщо педагог виконує свою роль» [28].

Леся Хлипавка, що є співавторкою програми “Історія: Україна і світ” для 10-11 класів, також вважає, що включення подій повномасштабної війни до шкільного курсу є необхідним кроком: «Якщо ми не заповнимо цей простір нашою історією, його заповнять росіяни» [28].

Так з вище наведених зауважень, побажань та критики, можна зробити висновок, що з самого початку створення нового посібника, виникають гарячі суперечки між науковцями, і це позитивний фактор що допомагає розробити найкращий підручник.

Наступний посібник з історії України написаний під керівництвом В. Власова, С. Кульчицького та О. Панаріна. Він відповідає більшості вимогам оформлення шкільного підручника – є яскраве оформлення, на обкладинці ми бачимо визначні пам'ятки образотворчого та фотографії подій новітньої історії України. У свою чергу кожен параграф супроводжується ілюстраціями, схемами та хронологічними таблицями. У цій книжці також дотримано принцип інтегрованості історії України до всесвітньої історії. Темі широкомасштабного вторгнення тут відведено три параграфи: з 32 по 34, що значно розширює можливості вчителя щодо викладу матеріалу, його кількості. Важливою перевагою даного підручника стало використання карт, що допомагає унаочнити бойові дії та операції ЗСУ, краще розуміти розташування сіл та міст за які відбувалися бої. Зокрема, наявна карта «Херсонської операції (серпень-листопад 2022 року)». Про Херсон, як і в попередньому посібнику згадуються тільки основні загальні факти, не наводячи детальніших даних щодо окупаційного режиму: початок окупації, операція по звільненню Херсона. Ще одним мінусом – у порівнянні з попереднім посібником, не додано інтернет-посилання. [7].

Третій шкільний посібник, що заслуговує на розгляд, був виданий у 2024 році Хлібовською Г. М. у співпраці з М. Є. Крижановською та О. В. Наумчук. Автори розробили посібник за рівнем стандарту. Титульний аркуш обкладинки містить яскраві ілюстрації з сучасної історії України. Зміст розміщено на початку посібника і складається з таких частин: вступ та шість розділів. Останній параграф в кінці кожного розділу – практична робота з пройденої теми. В кінці підручника надається рекомендована література, що дає можливість поглибити знання в певній темі. Базовий текст підручника, його методичний апарат, добірка джерел, ілюстрацій сформовані таким чином, щоб максимально сприяти різнорівневого навчання. Кожен параграф підручника розпочинається з теми, під якою вміщено завдання для кращого розуміння наступної інформації. Як і в попередніх навчальних матеріалах, тут наявні рубрики для роботи з першоджерелами, біографічними довідками,

біографічними рубриками «Мовою джерела». Наприкінці параграфів вміщено рубрики «Коли в Україні» та «Підсумуйте свої знання», що містять запитання і завдання на закріплення вивченого матеріалу. Останній, шостий, розділ називається «Європейський вибір України. російсько-українська війна». Темі широкомасштабного вторгнення присвячено три параграфи, які коротко описують події 2022 року. Останній параграф містить практичну роботу №6 на тему: «Міжнародна підтримка України в боротьбі проти агресії росії». Важливо, що Херсон, як і в попередніх підручниках, згадується лише в загальних фактах: окуповано, звільнено та наводяться фотографії щодо мітингів. Навіть в параграфі 50, де описується «Повсякдення в умовах війни», не згадуються умови життя, зміни та виклики в окупації [56].

Підручник, який розглядається наступним, написали О. Гісем, О. Мартинюк, О. Сирцова, А. Галімов. Цей підручник складений вже для профільного рівня. Складається підручник із 324 сторінок. Зміст розміщено наприкінці посібника і складається з таких частин: вступ, шість розділів та додатки, де подаються основні події та дати, словник термінів і понять. На початку підручника характеризуються рубрики, яких таки доволі багато: 1 – навчальна мета (стислий виклад навчальної мети); 2 – пригадайте (запитання і завдання на повторення); 3 – зверніть увагу (важлива інформація за темою); 4 – цікаві факти (додаткова інформація за темою); 5 – історичні персоналії (інформація про видатних історичних діячів і діячок); 6 – працюємо із джерелом (фрагменти історичних джерел); 7 – словник (пояснення нових термінів і понять); 8 – навчальний фільм (цікаві тематичні відеороліки); 9 – колективна, групова, парна робота в класі (розвиток навичок колективної, групової та парної роботи); 10 – сформулюйте судження про (провідні думки з теми, над якими слід поміркувати); 11 – працюємо з хронологією (перелік дат, які треба запам'ятати); 12 – запитання і завдання (перевірка засвоєння матеріалу). В кожному параграфі є QR-коди з додатковою інформацією. Тема широкомасштабного вторгнення розміщується в останній шостій частині. На нього відведено лише один параграф, що містить загальну інформацію. Дані

по Херсону дуже короткі та стосуються бойових дій за звільнення міста, аніж окупаційного життя [14].

Останній підручник, що аналізується, був створений за редакцією В. Власова, С. Кульчицького, О. Панаріна. Він був розроблений для учнів, що вивчають історію за профільним рівнем. Складається посібник із 371 сторінки. Зміст містить такі частини: вступ та шість розділів, кожен з яких поділений на параграфи. Текст написаний легкою для розуміння мовою, у ньому зустрічаються виділені слова й дати, показуючи цим їх важливість. На полях розміщені визначення всіх важливих понять і термінів. Наприкінці кожного параграфа наведено висновки, після яких йде рубрика «Перевірте, чого навчилися», де учням пропонуються запитання і завдання, спрямовані на формування різних умінь і навичок. Тема «Широкомасштабне вторгнення» займає три параграфи, один з яких містить практичне завдання. Ці параграфи вміщують багато фактів: бойові дії, контрнаступи, звільнення окупованих територій (і Херсона насамперед), волонтерську діяльність, зовнішню політику. Розкривається і тема повсякденного життя під час війни, де детально розповідається про біженців та мігрантів, про відключення світла і генератори, про «Пункти незламності», але не описується проблеми та виклики життя в окупації [6].

Отже, аналіз підручників з історії України для 11 класів виявив, що функції сучасного підручника мають коригуватися зі змінами у суспільстві. Зокрема, враховувати сучасні умови в яких навчаються учні (відключення світла, відсутність інтернету, дистанційне навчання). Важливу та складну роботу проробили методисти, що за три роки повномасштабної війни вже розробили 5 нових посібників з урахуванням останніх подій в історії України.

Проведений аналіз сучасних підручників з історії України для 11 класу двох рівнів навчання (стандартного і профільного) свідчить про як загальні позитивні тенденції у викладі новітньої історії, так і спільні проблемні моменти. Перевагами більшості проаналізованих посібників є

сучасне оформлення, наявність візуальних матеріалів, QR-кодів, чітка структура параграфів, використання різноманітних рубрик до подачі інформації. Водночас ключовим недоліком усіх розглянутих підручників є поверхнєве висвітлення подій, пов'язаних з окупацією Херсона та життям мешканців під окупаційним режимом. Усі згадки обмежуються загальними фактами: початок захоплення, окремі епізоди боїв, мітинги та звільнення міста. Життя в окупації, гуманітарні виклики, репресії, зникнення людей, інформаційна блокада залишилися поза увагою авторів, що істотно звужує повноту історичного уявлення учнів про події. Розгляд дискусії, що розгорівся в історичній спільноті щодо доречності включення ще не завершених подій до шкільної програми – це прояв демократичного і науково відповідального підходу до формування історичної освіти. Водночас очевидним є запит суспільства, зокрема учнів і вчителів, на правдиву, глибоку та чутливу до людських переживань розповідь про війну, яку вони переживають у реальному часі. Отже, для підвищення якості навчальних матеріалів з історії України важливо враховувати обидва чинники: з одного боку – обережність в інтерпретаціях ще не завершених подій, з іншого – потребу в повнішому і багатогранному відображенні важливих історичних процесів, зокрема окупації Херсона, не лише в бойовому, а й у гуманітарному та повсякденному вимірах.

3.2. Презентація теми "Повномасштабне вторгнення. Окупація Херсона у 2022 р. російськими військами" на уроках історії

Виклики, що постали перед історичною освітою у зв'язку з повномасштабною збройною агресією росії проти України, зумовили зміни у навчальних програмах з історії для шкіл, щоб доповнити наявний матеріал останніми подіями та урахувати нові історіографічні дослідження щодо сучасної війни. Навчальна програма, яку МОН затвердило на 2024/25 н. р.

містить рекомендації, зауваження та теми для детального вивчення широкомасштабного вторгнення, окупації деяких регіонів України. Укладачі програми виділяють наступні питання, що відповідають темі дослідження:

- Широкомасштабне вторгнення російських військ на терени України: перебіг, результати.
- Збройні сили України (ЗСУ), Національна гвардія, територіальна оборона, громадянське суспільство та влада в обороні країни.
- Злочини геноциду та воєнні злочини РФ проти України.
- Нищення економіки України. Використання Росією продовольства як зброї.
- Заява Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні».
- Російська пропаганда як інструмент підбурювання війни і геноциду. Ідеологема «денацифікація України». Протидія України російській пропаганді та дезінформації.
- Розгортання дипломатичної боротьби України. Утворення міжнародної коаліції держав на підтримку незалежності і обороноздатності України. Лендліз. Надання Україні статусу кандидата в члени ЄС.
- Повсякдення в умовах війни: індивідуальний досвід, стратегії виживання та протистояння. Колабораційна діяльність і кримінальна відповідальність за неї. Рух Опору на тимчасово окупованих територіях.
- Біженці та вимушені переселенці. Примусове переселення громадян України до РФ. Гуманітарна підтримка біженців в країнах ЄС.
- Релігія, церкви й релігійні організації та війна. Діячі української культури в допомозі фронту. Діячі світової культури в підтримці України [51].

Навчальна програма вже передбачає певну кількість годин та нові посібники-підручники на розгляд подій повномасштабного вторгнення, але

перед вчителями однак постає нелегке завдання – розробки цікавого і не перенавантаженого інформацією та деталями уроку.

Тут буде представлена методична розробка уроку для 11 класу з теми: «Окупація Херсона: стратегії виживання місцевого населення». Зазначимо, що є можливість проведення позакласних уроків чи тематичних годин, присвячених певній події широкомасштабної війни, наприклад визволенню Херсона, для учнів не тільки 11 класу, а й 8-10. Проведення таких уроків дасть можливість залучити до роботи самих учнів.

Для початку, слід зазначити, що дана тема тісно переплітається з подіями 2014 року: Революцією Гідності, анексією Криму та початком війни росії проти України на Донбасі, продовженням котрої стало повномасштабне вторгнення. Перед тим як переходити до останніх подій, важливо для кращого розуміння, розглянути такі питання: політичний, економічний, культурний розвиток України напередодні війни.

Під час підготовки уроку, перед викладачем постає ряд можливостей та переваг: по-перше, наявність великої кількості та різноманітності джерел та матеріалів, зокрема фото- та відео матеріали, інтерв'ю з відомими держслужбовцями та звичайними громадянами свідками подій, картографічні дані; по-друге, обізнаність учнів у загальній хронології подій, що дає можливість гнучкості у типі проведення уроку, наприклад провести урок-лекцію чи урок-бесіду, урок самостійної роботи учнів чи лабораторну та практичну.

Пропонується розглянути два наступні підходи до підготовки уроку з даної теми: урок-лекцію та практичну роботу.

М. І. Пентилюк дає пояснення терміну урок-лекція як формі навчання, що «передбачає логічний довготривалий виклад підготовленого вчителем заздалегідь навчального матеріалу із застосуванням засобів і прийомів активізації пізнавальної діяльності учнів» [48].

Навчальна діяльність учнів у старшій школі надає вчителю можливість проводити лекцію під час вивчення нової теми. Урок-лекція

допомагає у викладі складної інформації, особливо при відсутності теоретичного матеріалу в підручниках.

Залежно від форм організації навчально-пізнавальної діяльності учнів урок-лекція може бути монологічною, діалогічною і полемічною. Монологічна лекція викладається вчителем у формі розповіді або пояснення, в яких розкриваються питання навчальної теми у вигляді готових висновків. Лекція у формі діалогу передбачає активну участь учнів у процесі вивчення програмового матеріалу, скеровану і спрямовану вчителем у певне русло. Полемічна лекція може застосовуватися під час вивчення складного матеріалу й будується у вигляді постановки дискусійних та проблематичних запитань і завдань, що вимагають вирішення у ході дискусії [35].

Для вивчення теми «Окупації Херсона» більш доцільними та цікавими будуть діалогічна та полемічна лекції. Вони дають можливість не просто вислухати велику кількість інформації, а й залучити до діалогу учнів. Така робота особливо підійде, коли учні обізнані в темі та основних подіях. На таких уроках можна розібрати складні чи проблемні питання, зокрема, швидке захоплення міста окупантами, Бузковий гай, стратегії до яких прибігали люди задля виживання, колабораціонізм (зрада чи виживання). Урок-лекція, що носить проблемний характер складається таким чином, щоб увесь процес роботи був спрямований на пошуково-дослідницьку діяльність. Це буде не сухий виклад подій, а аналіз подій, коли учні спробують пояснити та проаналізувати ті чи інші події: чому так сталося? чи можна було завадити цьому і яким шляхом? як не допустити повторення цього? Головною метою такого виду діяльності є сформувати більш глибокі знання, стимулювати учнів до саморозвитку та розвиває науковий світогляд учнів.

Практична робота – це одна з форм організації навчання, яка відіграє важливу роль у розвитку історичної компетентності учня, так як передбачає пізнавальну діяльність все заняття. На таких уроках можливе використання: підручників, текстових та візуальних матеріалів, Інтернет-ресурсів. Такі

заняття мають сприяти набуттю знань з аналізу історичних джерел, пошуково-дослідницьких умінь та усним виступам перед аудиторією.

Орієнтовними темами для практичного заняття можуть бути:

1. Stand with Ukraine. Міжнародна підтримка України у боротьбі проти агресії Росії».
2. У 1918р. Україна здобула незалежність, у 1991р. – відновила, сьогодні – захищає;
3. Російські пропагандистські кліше «бандерівці», «укронацисти», «української нації не існує», «українська держава–фейк» як інструменти війни і геноциду;
4. Рідний край у контексті загальноукраїнських подій часів російсько-української війни;
5. Перебіг та причини швидкої окупації міста Херсона;
6. Спротив херсонців, як вияв українських настроїв серед містян (що повністю спростовує твердження начебто «Херсон – це російське місто»);
7. Окупація Херсона через розповіді з очевидцями: основні стратегії виживання;
8. Діалоги про війну: відверті розмови з учасниками/свідками російсько-української війни (воїнами, волонтерами, внутрішньо переміщеними особами).

Практична робота поділяється на три етапи. Перший етап – вступна частина, вона не менш важлива ніж дві наступні. Чим динамічніше вступна частина, тим швидше учні залучаються до роботи. Вчитель нагадує мету і завдання заняття. Інколи практичні заняття можуть починатися з невеликого узагальнення та вступу до теми, що вивчається.

Після короткого розгляду теоретичних питань можна переходити до другого етапу – власне практичного заняття. Тут учні виступають з проектами, що були підготовані ними передчасно. Слід зазначити, що вчитель має чітко окреслити часові межі виступу доповідачеві.

Третій, заключний етап – це підведення підсумків. Вчитель підсумовує усе вище почуте студентами та робить висновок.

Ефективність практичної роботи значною мірою залежить від вміння вчителя заволодіти увагою учнів, вводити елементи змагань між ними, застосовувати пряме керівництво (планування уроку, чітке визначення завдань) і опосередковане (впливати на мотиви та цілі учнів).

Отже, у підсумку можна зауважити, що шкільна історична освіта робить великі кроки щодо розвитку та самовдосконалення. Здійснюється переоцінка не тільки самої концепції викладання історії у закладах загальної освіти, а й мета, завдання, цілі та функції історичної освіти. Відбувається переосмислення та заміна питань, понять, термінів, що були «орадянченні». В майбутні роки відбудуться зміни в розробці підручників, зокрема, доповнення інформацією про повномасштабне вторгнення. Аналіз сучасних підручників з історії України для 11 класів виявив велику потребу у розробці підручників, що будуть містити опис останніх подій: широкомасштабного вторгнення, окупації різних регіонів, операції із звільнення харківської та області, Херсона. Розробка урока з теми: «Окупація Херсона» надає викладачу як ряд переваг (велика кількість та різноманітність інформації), так і незручностей (планування цікавого та необтяженого даними заняття). Тому вчителям пропонується два основних види роботи на уроці: урок-лекція та практична робота, де процес роботи спрямований на пошуково-дослідницьку діяльність.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дало змогу визначити ключові моменти окупації міста Херсон та досягти поставлених вище завдань.

Історіографія окупації Херсона за останні три роки широко вивчається дослідниками різних наукових сфер як істориками, географами, соціологами, політологами. Джерельну базу більшості статей та наукових праць (монографій, збірок) становлять усно-історичні джерела (інтерв'ювання), данні Генштабу, свідчення військових, а також аналітичні данні. Аналіз праць демонструє зацікавленість та актуальність у вивченні цієї події новітньої історії України. Темі досліджень висвітлюють різні сфери життя, починаючи із побутових змін, протестів проти окупантів, вимушеним виїздом з міста, катуваннями мирного населення за проукраїнські погляди та закінчуючи розкриттям причин колабораціонізму серед населення, впливу мас-медіа на погляди та переконання херсонців та аналізом форм прояву української ідентичності.

Метод усної історії, що за останні роки набуває все більшої поширеності та актуальності, виступає інструментом пізнання новітньої історії України. Цей історичний метод фіксує та доповнює офіційні дані та джерела спогадами очевидців, що дозволяє дослідникам зазирнути за сухі факти і прослідити зміни в житті мирного населення, їхніми викликами, переживаннями. Весь процес інтерв'ювання поділяється на три етапи, дотримання котрих є важливим в роботі з людьми. Перший етап більше пов'язаний з підготовчою роботою самого дослідника: відбувається формулювання теми, дослідницьких питань, на які автор хоче відповісти із залученням очевидців. Цей етап також обов'язково включає підбір респондентів та формулювання питань для них. На другому етапі відбувається підготовка місця та атмосфери для подальшого проведення розмови. Третій етап є заключним і включає роботу з отриманими даними, їх транскрипцією та публікацією.

Проведене дослідження підтвердило, що окупація Херсона у 2022 році стала важливою віхою в новітній історії України. У своїх інтерв'ю свідки подій пригадують зміни з якими їм прийшлося стикнутися і методи якими вони це вирішували. В результаті аналізу свідчень очевидців вдалося виокремити чотири основні стратегії виживання, що набули особливого застосування серед херсонців: протистояння через єдність, ціннісна переорієнтація, відкритий спротив окупантам, колабораціонізм. Кожна з них є відображенням складної взаємодії внутрішніх переконань та зовнішніх обставин, зумовлених окупацією, що призвели до особистого вибору. Ці моделі не є взаємовиключними: у багатьох випадках спостерігалось поєднання різних стратегій.

Аналіз стану сучасної історичної освіти в Україні, зокрема змісту концепції концентричного підходу до вивчення історії та змісту новостворених шкільних підручників з історії України для 11 класів, продемонстрував пророблену методологами роботу за останній рік-півтора. Концепція концентричного підходу полягає у поступовому зануренні дітей у вивчення історії – викладання матеріалу варіюється залежно від віку учнів: чим старше, тим глибші знання. Серед науковців, вчителів, викладачів зараз розглядається можливість поєднання двох курсів «Історія України» та «Всесвітня історія» у єдиний, загальний курс, в якому історія України займає центральне місце, а всесвітня доповнює та розширює процеси, що мають місце в першій.

Водночас, аналіз змісту шкільних підручників з історії для 11 класів засвідчив як позитивні тенденції (візуалізація матеріалу, структурованість, інтерактивність), так і значні проблеми, над якими ще слід попрацювати, – зокрема, обмежене, поверхнєве висвітлення подій, пов'язаних з окупацією Херсона. Це звужує можливості учнів для глибшого розуміння складних процесів війни та життя під окупацією.

Розгляд питання викладання ще не завершених подій у шкільному курсі історії виявив глибоку суспільну потребу у правдивому та

багатогранному викладі новітньої історії. Це формує запит не лише на оновлення змісту навчальних матеріалів, а й на переосмислення мети історичної освіти як такої – від передавання фактів до формування історичної свідомості та критичного мислення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Анонім, мешканець передмістя Херсона. Інтерв'ю проводила В. Деркаченко 11.09.2024 р. Дешифрувала аудіозапис та створила транскрипт В. Деркаченко.
2. Бойков О. Ю., Бойкова, Є. Л. Чинники формування образу російської окупації у свідомості населення Херсонщини у 2022 р. : *Південний архів (історичні науки)*. 2024. Вип. 46. С. 5–13.
3. Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В. «Братня» навала. Війни Росії проти України XII–XXI ст. Київ. 2016. 248 с.
4. Васянович О. «Я боялася, що якщо першу мене вб'ють, то хто буде батьку їсти ва рити»: Розповідь мешканки с. Полісся на Чернігівщині про життя в окупації (інтерв'ю записав та підготував до друку О. Васянович) : *Український історичний журнал*. 2024. Число 2. С. 39.
5. Вікторія, 1994 року народження, м. Херсон, Херсонська область. Інтерв'ю проводила В. Деркаченко 24 липня 2023 р. Дешифрувала аудіозапис та створила транскрипт В. Деркаченко.
6. Власов В. С., Кульчицький С. В., Панарін О. Є. Історія України (профільний рівень) : підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Літера ЛТД, 2024. 368 с.
7. Власов В. С., Кульчицький С. В., Панарін О. Є. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Літера ЛТД, 2024. 320 с.
8. Водотика С. Г. Місто, яке не боялося: Херсон у перші місяці російської окупації : *Україна модерна: Міжнародний інтелектуальний часопис*. 2022. URL: <https://uamoderna.com/war/kherson-u-pershi-misiatsi-rosiyskoi-okupatsii> (дата звернення 09.09.2025).
9. Водотика С. Г. Свідчення військових як джерело вивчення оборони Херсона 24 лютого – 01 березня 2022 року : *Південний архів (історичні науки)*. 2024. Вип. 46. С. 14–22.

10. Гай-Нижник П. П. Росія проти України (1990–2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. Київ : «МП Леся». 2017. 332 с.
11. Гай-Нижник П. П., Залізник Л. Л., Краснодемська І. Й., Фігурний Ю. С., Чирков О. А., Чупрій Л. В. Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики. Київ : «МП Леся». 2016. 586 с.
12. Галина Петрівна, 1963 року народження, смт. Антонівка, м. Херсон, Херсонська область. Інтерв'ю проводила В. Деркаченко 2 вересня 2023 р. Дешифрувала аудіозапис та створила транскрипт В. Деркаченко.
13. Галімов А. А., Гісем О. В., Мартинюк О. О. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Харків : Ранок, 2024. 272 с.
14. Гісем О. В., Мартинюк О. О., Сирцова О. М., Галімов А. А. Історія України (профільний рівень) : підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Харків : Ранок, 2024. 320 с.
15. Головка В. Вторгнення. 2022. Широкомасштабна агресія Росії проти України : *Інститут історії України НАН України*. Київ. 2023. 602 с.
16. Горюнова Є. О. Трансформація кримської ідентичності в умовах російської окупації півострова (2014 – 2021 рр.). Політикус. 2021. Вип. 5. С. 23-27.
17. Грінченко Г. Г. «Усна історія: Методичні рекомендації з організації дослідження: Для студентів і аспірантів». Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Харків. 2007. 15 с.
18. Деркаченко Анатолій Олегович, 1998 року народження, м. Херсон, Херсонська область. Інтерв'ю проводила В. Деркаченко 2 січня 2024 р. Дешифрувала аудіозапис та створила транскрипт В. Деркаченко.
19. Деркаченко Олег Анатолійович, 1969 року народження, м. Вознесеньськ, Миколаївська область. Інтерв'ю проводила В. Деркаченко 2 січня 2024 р. Дешифрувала аудіозапис та створила транскрипт В. Деркаченко.

- 20.Дорохіна Т. Мікроісторія війни: 36 діб окупації с. Тупичів на Чернігівщині : *Український історичний журнал*. 2023. Число 4. С. 25.
- 21.Запорожець О. Ю. Російська пропаганда під час окупації Криму. *International relations, part "Political sciences"*. 2015. № 9
- 22.Зіненко Р. Іловайський щоденник : пер. з рос. Т. В. Рассадкіної ; передм. Є. В. Положія. Харків: Фоліо. 2017. 281 с.
- 23.Зінчин Володимир, 1971 року народження, Крим. Інтерв'ю проводила В. Деркаченко 20 серпня 2023 р. Дешифрувала аудіозапис та створила транскрипт В. Деркаченко.
- 24.Зубченко О. С. Колабораціонізм на тимчасово окупованих територіях Півдня України: соціологічний аспект. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2022. № 3. С. 15–23.
- 25.Іванова Т. Ми тримали оборону до останнього. Історія українського військового, який брав участь у боях за Антонівський міст: *стаття*. URL: <https://suspilne.media/kherson/396725-mi-trimali-oboronu-do-ostannogo-istoria-ukrainskogo-vijskovogo-akij-brav-ucast-u-boah-za-antonivskij-mist/> (дата звернення: 16.09.2025).
- 26.Іріюглу Ю. До питання визначення термінів «усна історія» та «усноісторичне джерело». *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Т. 22. Київ. 2011. С. 398-404
- 27.Історія з підручниками з історії: *стаття*. URL: <https://ukrainianuniversity.club/2025/04/21/2209/> (дата звернення: 10.09.2025).
- 28.Історія, що ще триває: чому підручник для 11 класу викликав хвилю обурення?: *стаття*. URL: <https://nus.org.ua/2025/04/16/istoriya-shho-shhe-tryvaye-chomu-pidruchnyk-dlya-11-klasu-vyklykav-hvylyu-oburennya/> (дата звернення: 10.09.2025).
- 29.Клімошенко Надія Миколаївна, 1981 року народження, м. Херсон, Херсонська область. Інтерв'ю проводила В. Деркаченко 19 липня 2023 р. Дешифрувала аудіозапис та створила транскрипт В. Деркаченко.

- 30.Костючков С. К. Формування політичного бренду території засобами мас-медіа в умовах російсько-української війни (на прикладі Херсонщини). *Актуальні проблеми політики*. 2023. Вип. 71. С. 101-107.
- 31.Кузовова, Н. М. Цивільний спротив у Херсоні та області під час російської окупації в березні – на початку квітня 2022 року. *Південний архів (історичні науки)*. 2024. Вип. 46. С. 23–36.
- 32.Кульчицький С. В. Голодомор 1932-1933 рр.: механізми сталінського терору. *Український історичний журнал*. 2007. № 4. С. 4-26.
- 33.Курбан О. В. Інформаційне супроводження російської гібридної агресії в Донбасі (2014-2016). *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2017. № 2. С. 66-73.
- 34.Куцька О. М. Роль російських теле- і радіоканалів в інформаційно-пропагандистському забезпеченні окупації Криму. *Воєнно-історичний вісник*. 2019. № 2. С. 99-112.
- 35.Кучеренко І. А. Урок як основний функційний складник класно-урочної системи навчання. *Науковий вісник Донбасу*. 2013. № 2.
- 36.Малієнко, Ю., Гурська, О. Оновлені програми з історії України 2022: наративи, концепти, перспективи підручникотворення. *Проблеми сучасного підручника*. 2023. Вип. 29. С. 125–136.
- 37.Мальчикова Д., Пилипенко І. Окупаційний урбіцид: міський досвід і повсякденні практики населення (приклад Херсона, Україна). *Економічна та соціальна географія*. Київ. 2022. Вип. 88. С. 6–15.
- 38.Марусяк О. В. Анексія Криму Російською Федерацією як злочин агресії проти України : міжнародно-правові аспекти : Монографія. Чернівці : «Місто», 2016. 220 с.
- 39.Михайленко Г. М. Досвід виїзду з окупованого Херсона крізь призму усної історії : *Південний архів (історичні науки)*. 2024. Вип. 46. С. 37–44.
- 40.Михайленко Г. М., Черемісін О. В. Херсон 2022: з Україною в серці. *Університетська книга*. Суми. 2024. 290 с.

41. Михайленко Галина Миколаївна, 1980 року народження, м. Херсон, Херсонська область. Інтерв'ю проводила В. Деркаченко 17 липня 2023 р. Дешифрувала аудіозапис та створила транскрипт В. Деркаченко.
42. Могорита В. М. Трансформація функцій шкільного підручника історії як навчального засобу. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова*. Київ. 2018. Вип. 60. С. 26–29.
43. Мороз П., Мороз І. Формування дослідницької компетентності засобами сучасного шкільного підручника історії. *Проблеми сучасного підручника*. 2020. Вип. 24. С. 145–146
44. Новицька Катерина Степанівна, 1958 року народження, м. Херсон, Херсонська область. Інтерв'ю проводила В. Деркаченко 2 грудня 2023 р. Дешифрувала аудіозапис та створила транскрипт В. Деркаченко.
45. Омельчук Олександр Олександрович, 1968 року народження, Житомирська область. Інтерв'ю проводила В. Деркаченко 22 вересня 2023 р. Дешифрувала аудіозапис та створила транскрипт В. Деркаченко.
46. Офіцинський Ю. Сучасна російсько-українська війна (за матеріалами газети «The New York Times» 2013 – 2017 років). Ужгород: РІК-У, 2018. 312 с.
47. Павлюк Анна, 1984 року народження, м. Херсон, Херсонська область. Інтерв'ю проводила В. Деркаченко 27 липня 2023 р. Дешифрувала аудіозапис та створила транскрипт В. Деркаченко.
48. Пентиліук М. І. Словник-довідник з української лінгводидактики: *навчальний посібник*. Київ : Ленвіт, 2003. 149 с.
49. Петрова Н. Українська ідентичність в умовах гібридної війни Росії проти України. *Записки історичного факультету*. Херсон. 2022. Вип. 33. С. 24–32
50. Плохій С. Російсько-українська війна: повернення історії/пер. з англ. : *Книжковий клуб «Клуб Сімейного дозвілля»*. Харків. 2023. 400 с.

- 51.Про затвердження концептуальних засад реформування історичної освіти в системі загальної середньої освіти : наказ Міністерства освіти і науки від 30.07.2024 р. №1072.
- 52.Робак І. Ю., Савенок, Л. А. (2024). Специфіка історичної пам'яті населення сходу України в часи повномасштабної російської агресії. *Південний архів (історичні науки)*. 2024. Вип. 45. С. 45–52.
- 53.Середа В. Усна історія як метод і методологія: деякі проблеми створення та інтерпретації усноісторичних джерел. *Україна модерна*. 2007. №11. С. 159–165
- 54.Сінкевич Є. Г. Відчуття, коли твоє місто стало для тебе чужим, напевно, було найгіршим із відчуттів: спогади (не)звичайного професора про окупацію Херсона : *Україна модерна: Міжнародний інтелектуальний часопис*. 2023. URL: <https://uamoderna.com/war/vidchuttia-koly-tvoie-misto-stalo-dlia-tebe-chuzhym-napevno-bulo-nayhirshym-iz-vidchuttiv-spohady-nezvychaynoho-profesora-pro-okupatsiiu-khersona/>(дата звернення 09.09.2025).
- 55.Удод О. А. Історія: осягнення духовності. *Генеza*. 2001. 192 с.
- 56.Хлібовська Г. М., Крижановська М. Є., Наумчук О. В. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль : Астон, 2024. 320 с.
- 57.Черемісін О. В. Висвітлення міського життя під час окупації Херсона в 2022 р. В усно-історичних свідченнях : *Південний архів (історичні науки)*. 2023. Вип. 44. С. 35–43.
- 58.Черемісін О. В. Літопис цивільного спротиву Херсона у вимірах повномасштабної агресії росії проти України у 2022 : *Університетська книга*. Суми. 2023. 482 с.
- 59.Черемісін О. В. Реконструкція початку повномасштабного вторгнення росії в Україну крізь призму усної історії на прикладі м. Херсон : *Південний архів (історичні науки)*. 2024. Вип. 46. С. 45–51.

60. Черемісін О. В., Михайленко, Г. М. Урбаністичні виміри окупаційної дійсності: херсонський досвід повсякденного портретування : *Південний архів (історичні науки)*. 2023. Вип. 42. С. 85–93.
61. Ширко Наталія Петрівна, 1957 року народження, Запорізька область. Інтерв'ю проводила В. Деркаченко 4 січня 2024 р. Дешифрувала аудіозапис та створила транскрипт В. Деркаченко.
62. Шпак Олексій, 1989 року народження, м. Херсон, Херсонська область. Інтерв'ю проводила В. Деркаченко 18 липня 2023 р. Дешифрувала аудіозапис та створила транскрипт В. Деркаченко.
63. Яковенко Г. Г. Методика навчання історії: навчально-методичний посіб. *Видавництво ХНАДУ*. Харків. 2017. С. 61
64. Яцута Ірина Андріївна, 2003 року народження, м. Херсон, Херсонська область. Інтерв'ю проводила В. Деркаченко 12.12.2024 р. Дешифрувала аудіозапис та створила транскрипт В. Деркаченко.